

สมุดภาพสัตว์หิมพานต์

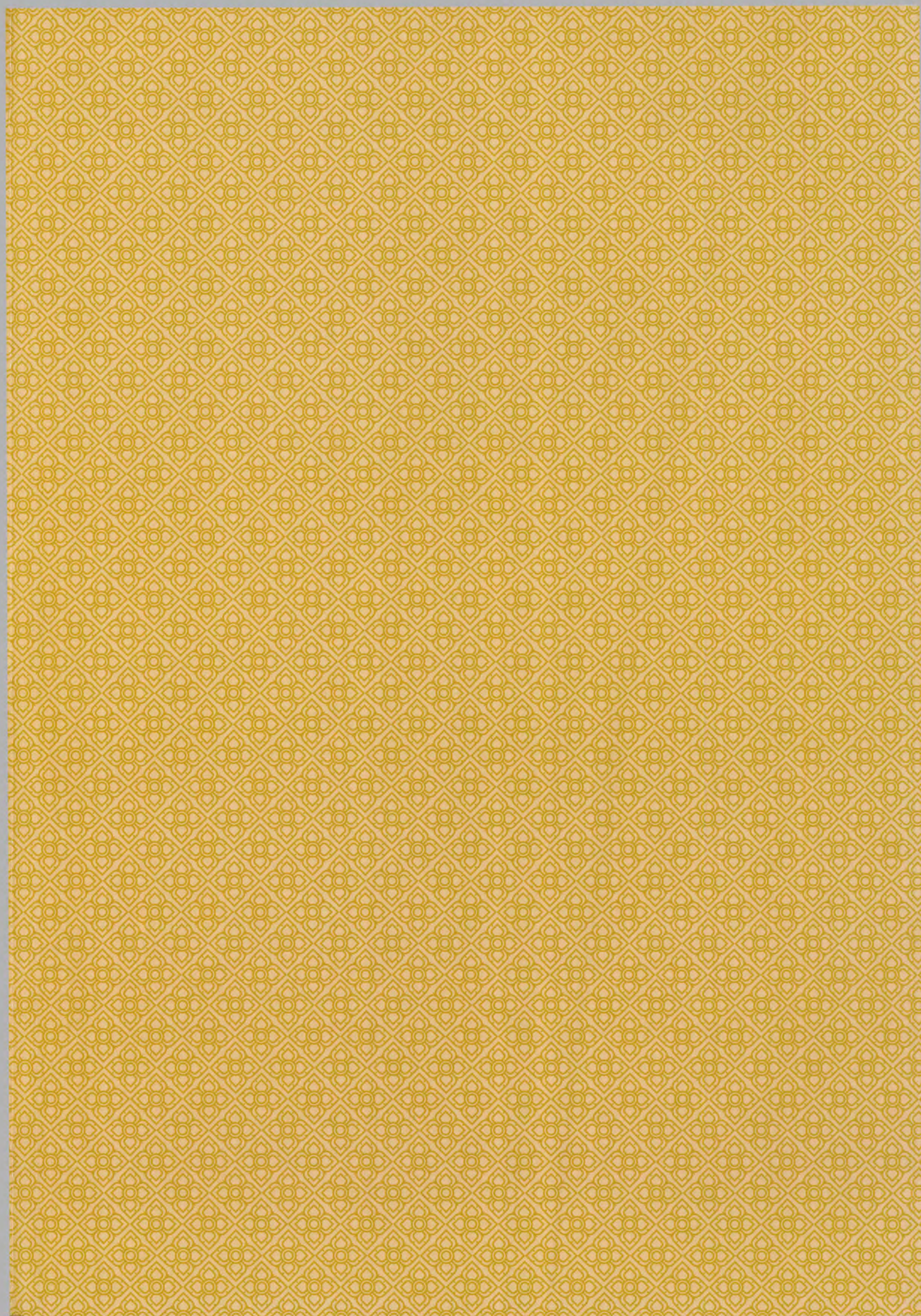
สมุดภาพสัตว์หิมพานต์

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
จัดพิมพ์สนองพระมหากรุณาธิคุณ
ในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร
ณ พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง
วันพฤหัสบดี ที่ ๒๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๖๐

สมุดภาพสัตว์หิมพานต์

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
จัดพิมพ์สนองพระมหากรุณาธิคุณ
ในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร
ณ พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง
วันพฤหัสบดี ที่ ๒๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๖๐

สมุดภาพสัตว์หิมพานต์

สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม

พิมพ์ครั้งแรก พุทธศักราช ๒๕๖๑

จำนวน ๑,๗๐๐ เล่ม

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

กระทรวงวัฒนธรรม. กรมศิลปากร .

สมุดภาพสัตว์หิมพานต์.-- กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๖๑.

๒๑๒ หน้า

๑. สัตว์ในวรรณคดี--ภาพ. I. ชื่อเรื่อง.

704.9432

ISBN 978-616-283-370-0

ที่ปรึกษา

อธิบดีกรมศิลปากร (นายอนันต์ ชูโชติ)

รองอธิบดีกรมศิลปากร (นายประทีป เพ็งตะโก)

รองอธิบดีกรมศิลปากร (นายเมธาดล วิกัจฉนะ)

รองอธิบดีกรมศิลปากร (นางประนอม คลังทอง)

ผู้อำนวยการสำนักหอสมุดแห่งชาติ (นางสาวกนกอร ศักดาเดช)

นายเทิม มีเต็ม ผู้ทรงคุณวุฒิด้านภาษาตะวันออก

ประธานคณะกรรมการ

นางสาวพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ นักอักษรศาสตร์ทรงคุณวุฒิ

คณะกรรมการ

นางสาวเอมอร เชาว์สวน

นายจุ่ง ดิประโคน

นายวินัย เกาเสน

นายวัฒนา พึ่งชื่น

นางสาวยุวเรศ วุทธิพล

นางสาวสาวิณี ขอนแก่น

นางสาวรัตนภรณ์ ประจางการ

นางสาวปณยวีร์ ส่งเสริม

นายสินธุ์ชัย กล่อมเมือง

นายทีปวัจน์ ศรีวัชรวิชัย

นายสมชัย พักสุวรรณ์

นางศิวพร เฉลิมศรี

นางสาวชญาณุตม์ จินดารัตน์

นางสาววรพร อังกูร์ชัยชัย

นายสันติ วงศ์จรรยาธิษฐาน

นายจามีกร ชูทรัพย์

นางสาวหทัยรัตน์ บุญทอง

นางสาวอังค์ ชุนศรี

ถ่ายภาพและศิลปกรรม

นางขวัญฤทัย ขาวสะอาด

นายชโย ทองลือ

นางสาวน้ำทิพย์ นงค์สูงเนิน

นายพัชรกร เข็นเสถียร

สถานที่พิมพ์

บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)

๓๗๖ ถนนชัยพฤกษ์ แขวงตลิ่งชัน เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ ๑๐๑๗๐

โทรศัพท์ ๐-๒๔๒๒-๙๐๐๐ โทรสาร ๐-๒๔๓๓-๒๗๔๒

E-mail: aprint@amarin.com Homepage: <http://www.amarin.com>

คำปรารภ
พลเอก ประยุทธ์ จันทร์โอชา นายกรัฐมนตรี
ในโอกาสจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุ
เนื่องในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร
วันที่ ๒๖ ตุลาคม ๒๕๖๐

ตลอดระยะเวลา ๗๐ ปีแห่งการครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ทรงปกครองประเทศชาติและประชาชนด้วยทศพิธราชธรรม ดังพระปฐมบรมราชโองการที่ได้พระราชทานไว้ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เมื่อวันที่ ๕ พฤษภาคม ๒๔๙๓ ว่า “เราจะครองแผ่นดินโดยธรรม เพื่อประโยชน์สุขแห่งมหาชนชาวสยาม” และทรงตั้งมั่นในพระราชปณิธานอันแน่วแน่ที่จะทรงอุทิศทุ่มเทกำลังพระวรกายและกำลังพระราชหฤทัยในการบำเพ็ญพระราชกรณียกิจนานัปการเพื่อความกินดีอยู่ดี คุณภาพชีวิตที่ดีให้แก่อาณาประชาราษฎร์ และความเจริญก้าวหน้าอย่างยั่งยืนของประเทศชาติ พระองค์ท่านทรงงานด้วยหลักการ “เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา” รวมทั้งได้พระราชทานหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อเป็นแนวทางสู่การพัฒนาอย่างยั่งยืน ผ่านโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริหลากหลายสาขาเกือบ ๕,๐๐๐ โครงการ ก่อเกิดเป็น “ศาสตร์แห่งพระราชา” ซึ่งเป็นการวางรากฐานการพัฒนาประเทศให้เข้มแข็งอย่างยั่งยืน นับเป็นคัมภีร์อันล้ำค่าแห่งแผ่นดินที่ได้พระราชทานแก่ลูกหลานไทย พระราชดำรัสและพระบรมราโชวาทในวาระโอกาสต่างๆ คือ ปรัชญา คำสอน และคติธรรมที่พระองค์ทรงปรารถนาให้ปวงชนชาวไทยทั้งหลายตั้งมั่นอยู่ในความดีงาม ความพอดี ความพอเพียง รักษาความเป็นชาติอารยะ นับเป็นบุญวาสนาของประชาชนชาวไทยที่ได้เกิดมาอยู่ภายใต้ร่มพระบรมโพธิสมภารของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ทรงเป็นเอตทัคคะทั้งศาสตร์และศิลป์หลายแขนง ทรงเป็นทั้งปราชญ์และครูแห่งแผ่นดินที่ยิ่งใหญ่ที่ประชาชนชาวไทยต่างเทิดทูนไว้นับเนื่องสืบเกล้า

พระอัจฉริยภาพอันล้ำเลิศและพระปรีชาสามารถเป็นที่ประจักษ์ต่อสายตาและประทับใจทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ จึงทรงได้รับการทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายรางวัลเทิดทูนพระเกียรติยศในฐานะที่ทรงเป็นทั้งกษัตริย์ นักคิด และนักพัฒนา โดยทรงได้รับการทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายพระราชสมัญญามากมายหลายด้าน เช่น “อัครศิลปิน” “พระบิดาแห่งเทคโนโลยีของไทย” “พระบิดาแห่งฝนหลวง” “พระบิดาแห่งนวัตกรรมไทย” “พระบิดาแห่งการประดิษฐ์ไทย” “พระบิดาแห่งการอนุรักษ์มรดกไทย” “พระบิดาแห่งการวิจัยไทย” “พระบิดาแห่งมาตรฐานการช่างไทย” “พระผู้ทรงเป็นครูแห่งแผ่นดิน” เป็นต้น โดยเฉพาะที่สำคัญองค์การสหประชาชาติ ได้น้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายรางวัล “ความสำเร็จสูงสุดด้านการพัฒนามนุษย์” และทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายพระราชสมัญญา “พระมหากษัตริย์นักพัฒนา” เพื่อเฉลิมพระเกียรติในฐานะที่ทรงอุทิศพระองค์ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชนชาวไทย และพัฒนามนุษยชาติอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ ยังได้กำหนดให้วันที่ ๕ ธันวาคม ของทุกปี เป็น “วันดินโลก” และน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวาย “รางวัลนักวิทยาศาสตร์ดินเพื่อมนุษยชาติ” เพื่อสดุดีพระเกียรติคุณแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ที่ทรงให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรดินจนพลิกฟื้นผืนดินเพื่อการทำเกษตรกรรมอย่างยั่งยืน

วันพฤหัสบดีที่ ๑๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙ เวลา ๑๕ นาฬิกา ๕๒ นาที นับเป็นวันแห่งความวิปโยค โศกสลดครั้งใหญ่ของพสกนิกรชาวไทยทั้งปวง ประเทศไทยต้องตกอยู่ในท่ามกลางความโศกเศร้าอาลัยโดยทั่วกัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤพดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นศูนย์รวมดวงใจของคนไทยทั้งชาติ เสด็จสู่สวรรคาลัย และนับเป็นวันมหาอาดูรของโลก โดยผู้นำจากทุกประเทศล้วนแสดงความอาลัยและเสียใจต่อการเสด็จสวรรคตในครั้งนี้ รัฐบาลได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระราชนุญาตสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร จัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร เพื่อน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายพระเกียรติยศอย่างสูงสุดตามขัตติยโบราณราชประเพณี เพื่อแสดงความจงรักภักดี และน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายเป็นราชสักการะกตัญญูตาบูชา ประกาศเฉลิมพระเกียรติยศให้ปรากฏแผ่ไพศาล และเพื่อให้ประชาชนชาวไทยทุกหมู่เหล่าได้มีส่วนร่วมสนองพระมหากรุณาธิคุณอันหาที่สุดมิได้ของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ โดยรัฐบาลได้กราบบังคมทูลเชิญสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเป็นที่ปรึกษากิตติมศักดิ์ในการพระราชพิธี ณ วาระนี้

รัฐบาลโดยคณะกรรมการอำนวยการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ได้แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายต่างๆ ๘ คณะในการดำเนินการจัดงานพระราชพิธี พระบรมศพตามโบราณราชประเพณีอย่างสมพระเกียรติพระราชาธิราชยศในวาระสำคัญนี้ให้สมบูรณ์ตามจารีตโบราณราชประเพณี ทั้งงานพระราชพิธี งานรัฐพิธี งานศาสนพิธีและงานอื่นๆ ตั้งแต่การบำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมศพ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และการถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ มณฑลพระราชพิธีท้องสนามหลวง โดยมี

คณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช และคณะกรรมการต่างๆ ๑๐ คณะ ดำเนินการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชบรมนาถบพิตร เพื่อบันทึกพระราชพิธีอันเกี่ยวเนื่องกับการพระบรมศพ ในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ตามธรรมเนียมปฏิบัติโบราณราชประเพณี ทั้งการก่อสร้างพระเมรุมาศ การจัดริ้วขบวนพระบรมราชอิสริยยศ สิ่งอนุสรณ์ต่างๆ เพื่อเฉลิมพระเกียรติยศอันภญโญไพศาลแด่ที่มราชาแห่งสยาม ผู้ทรงสถิตในดวงใจคนไทยทั้งชาติ และทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เหนือกษัตริย์ใดๆ ในประวัติศาสตร์โลก

ในวาระนี้ รัฐบาลและประชาชนชาวไทยทุกหมู่เหล่า ขอน้อมสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณอันหาที่สุดมิได้ แม้เสด็จสู่สวรรคาลัยชั้นนรินทร์ แต่ความอาลัยนั้นมีเสื่อมคลาย ด้วยพระบรมราชกฤดาภิหารแห่งพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร และพลังแห่งความรักภักดีของปวงพสกนิกรชาวไทย ขอเสด็จสู่สวรรคาลัยให้สถิตสถาพร ณ ดินแดนบรมสุข แห่งพระนิพพานตราบนิจันรินทร์ เทอญ

พลเอก

(ประยุทธ์ จันทร์โอชา)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช

คำนำ

เนื่องในการพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤพดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ในวันพฤหัสบดี ที่ ๒๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๖๐ ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง คณะกรรมการอำนวยการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ได้มอบหมายให้คณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึก และจดหมายเหตุฯ พิจารณาจัดพิมพ์หนังสือและแผ่นพับอันเนื่องด้วยพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร น้อมเกล้าฯ ถวายเป็นอนุสรณ์ถึงการพระราชพิธีสำคัญยิ่งในครั้งนี้อย่างจำนวน ๑๐ รายการ ประกอบด้วย

หนังสือจดหมายเหตุฉบับหลัก ๑ รายการ ได้แก่

๑. จดหมายเหตุงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤพดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร

หนังสือจดหมายเหตุฉบับรอง ๕ รายการ ได้แก่

๑. จดหมายเหตุงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ฉบับประชาชน

๒. จดหมายเหตุงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ฉบับสื่อมวลชน

๓. “พระเสด็จสู่ฟ้า ราษฎร์ล้วนอาลัย” บทกวีนิพนธ์โครงการกานต์กวีคิดการปวงประชาน้อมรำลึกในพระมหากรุณาธิคุณพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร

๔. หนังสือและซีดีบทเพลงแสดงความอาลัยแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร

๕. จดหมายเหตุงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ฉบับวิดิทัศน์ “ทรงสถิตในดวงใจไทยนิรันดร์”

หนังสือที่ระลึก ๓ รายการ ได้แก่

๑. พระเมรุมาศสมัยรัตนโกสินทร์ และพระเมรุในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร

๒. เครื่องประกอบพระราชอิสริยยศงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร

๓. นวมินทราธิราชวราหสฤดี ร้อยกรองเทิดพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช
บรมนาถบพิตร

แผ่นพับที่ระลึก ๑ รายการ ได้แก่

๑. แผ่นพับที่ระลึกในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ว่าด้วยพระราชประวัติ
พระราชกรณียกิจ และความรู้เกี่ยวกับพระเมรุมาศ ฉบับภาษาไทยและภาษาอังกฤษ

นอกจากนี้ยังมีหน่วยงานภาครัฐและเอกชนอีกเป็นจำนวนมาก ได้แสดงเจตจำนงร่วมกันสร้างสิ่งอนุสรณ์
น้อมเกล้าฯ ถวาย ด้วยความจงรักภักดี นับเป็นการสร้างทรัพย์สินทางปัญญาไว้เป็นมรดกวัฒนธรรมของแผ่นดิน
เพิ่มขึ้นอีกด้วย

หนังสือและแผ่นพับอันทรงคุณค่าเหล่านี้ จะได้เผยแพร่ไปสู่สถาบันการศึกษา ห้องสมุด หน่วยงานต่าง ๆ และ
ประชาชนทั่วพระราชอาณาจักร ยังประโยชน์แก่ประชาชน นักเรียน นิสิต นักศึกษาทุกระดับ การสมานฉันท์ร่วม
สร้างสรรค์ผลงานทรงคุณค่าเพื่ออำนวยประโยชน์แก่สาธารณชนครั้งนี้ เป็นการแสดงกตัญญูตเวทีตาธรรมสนอง
พระมหากรุณาธิคุณหาที่สุดมิได้ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร และร่วมกัน
เผยแพร่พระเกียรติคุณให้แผ่ไพศาลยังยืนสืบไปชั่วกาลนาน

ขอมิทธานภาพแห่งคุณพระศรีรัตนตรัย และจิตใจอันตั้งมั่นในความจงรักภักดีต่อเบื้องพระยุคลบาทพระบาท
สมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร จงเป็นพลวปัจจัยให้เสด็จสถิตเสถียรดำรงอยู่ในทิพยสถาน
อันสมบูรณ์ พรั่งพร้อมด้วยทิพยสมบัติทุกเมื่อเทอญ

วิจิตร

(นายวีระ โรจน์พจนรัตน์)

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม

ประธานกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุ

งานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช

คำชี้แจง

สมุดภาพสัตว์หิมพานต์ เป็นเอกสารโบราณประเภทหนังสือสมุดไทยที่บันทึกภาพร่างการผูกหุ่นรูปสัตว์หิมพานต์ ซึ่งใช้เข้ากระบวนแห่พระบรมศพ และพระศพเจ้านายบางพระองค์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ จึงมีรูปมณฑปสำหรับวางผ้าไตร อันเป็นเครื่องไทยทานถวายพระสงฆ์อยู่บนหลังรูปสัตว์หิมพานต์ทุกชนิด และมีคำอธิบายรายละเอียด รวมถึงรายนาม ผู้รับผิดชอบจัดสร้างหุ่นรูปสัตว์หิมพานต์แต่ละชนิดในต้นฉบับด้วย ภาพสัตว์หิมพานต์เหล่านี้จึงมีความสำคัญในเชิงช่างจิตรกรรมที่บรรพชนของไทยได้สร้างสรรค์ไว้ให้เป็นมรดกทรัพย์สินทางปัญญาแก่อนุชน โดยมีแนวคิดและความเชื่อมาจากการรณกรรมเรื่องไตรภูมิพระร่วงในสมัยสุโขทัย

การสร้างสัตว์หิมพานต์ประกอบงานพระบรมศพและพระศพ เป็นราชประเพณีที่สืบเนื่องมายาวนาน เนื่องจากมีความเชื่อว่าพระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทวราช เมื่อเสด็จสวรรคตจึงจัดสร้างพระเมรุมาศ โดยมีมุ่งหมายให้เปรียบเสมือนเขาพระสุเมรุ ซึ่งมีเขา ๗ ชั้นรายล้อมอยู่ และเขาเหล่านั้นก็เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์นานาพันธุ์ที่มนุษย์ไม่เคยเห็น เพื่อส่งเสด็จกลับสู่ที่ประทับเดิมบนสรวงสวรรค์

กรมศิลปากรพิจารณาเห็นว่า การจัดพิมพ์สมุดภาพสัตว์หิมพานต์ในครั้งนี้ นอกจากจะเป็นการเผยแพร่ความรู้อันเนื่องด้วยประวัติศาสตร์และจินตนาการในการสร้างสรรค์สัตว์หิมพานต์ของช่างไทย ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการสร้างพระเมรุมาศและพระเมรุแล้ว ยังเป็นการรักษามรดกทรัพย์สินภูมิปัญญาเชิงช่างจิตรศิลป์ของไทยให้คงอยู่สืบไป

ข้าพระพุทธเจ้า และข้าราชการ พนักงาน เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรทุกหมู่เหล่า น้อมสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณอันหาที่สุดมิได้ และตั้งใจจะสืบสานพระราชปณิธานตราบจนชีวิตจะหาไม่ ขอมิหิธานุภาพแห่งคุณพระศรีรัตนตรัย และพระราชกุศลกฤดาธิการในพระองค์ รวมทั้งพลังแห่งความจงรักภักดีแห่งปวงข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จงเป็นพลวปัจจัยดลบันดาลให้พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร เสด็จสถิตเสถียร ณ ดินแดนบรมสุขแห่งพระนิพพานตราบนิรันดร์เทอญ

(นายอนันต์ ชูโชติ)
อธิบดีกรมศิลปากร

สารบัญ

	หน้า
คำปรารภ	๓
คำนำ	๖
คำชี้แจง	๘
สารบัญ	๙
บทนำสมุดภาพสัตว์หิมพานต์	๑๕
ลักษณะต้นฉบับสมุดภาพสัตว์หิมพานต์	๑๙
คำอธิบายรายละเอียดของสัตว์หิมพานต์	๓๔
สมุดภาพสัตว์ป่าหิมพานต์ เลขที่ ๑๙๗	๓๙
รูปเล่มต้นฉบับ	๔๐
บานแพนก	๔๑
แรด	๔๒
ม้าผ่านดำแดง	๔๓
ช้างเผือก ช้างเขียว	๔๔
ครุฑ	๔๕
นกเทศ	๔๖
นกอินทรี	๔๗
นกหัสดี	๔๘
หงส์	๔๙
อัปสรสีหะ	๕๐
นกทณฺธิมา	๕๑
นกการวิก	๕๒
เหมราษ	๕๓

ทักทอ	๕๔
โต	๕๕
สิงห์	๕๖
สกุณไกรสร	๕๗
กาลสีหะ	๕๘
เกสรสิงหะ	๕๙
คชสีห์	๖๐
ดิณสีหะ	๖๑
ป็นดุราษสีห์	๖๒
ไกรสรราชสีห์	๖๓
โลโต	๖๔
กิเลน	๖๕
งายไส	๖๖
สิงโตจีน	๖๗
อสุรวายุภักซ์	๖๘
มัจฉานุ	๖๙
ดุรงค์ไกรสร	๗๐
อัสตรวิหค	๗๑
สินธพกฤษร	๗๒
ไกรสรจำแลง	๗๓
อสุรปักษา	๗๔
เทพนรสิงห์	๗๕
เทพกนิร	๗๖
มยุรเวนไตย	๗๗
สีหคักคา	๗๘
สีหรามังกร	๗๙
กิเลนจีน	๘๐
กิหมี	๘๑
มารีศ	๘๒
อัศดรเหรา	๘๓

โตเทพสิงหนัต	๘๔
สุบรรณเหรา	๘๕
นาคปักชิน	๘๖
กบิลปักษา	๘๗
ไกรสรนาคา	๘๘
เหมราอัศดร	๘๙
สินธพนัทธิ	๙๐
วารีกุญชร	๙๑
กิเลนปีก	๙๒
เสือปีก	๙๓
หงส์จีน	๙๔
สาธแปรง	๙๕
คชปักษา	๙๖
สกุณเหรา	๙๗
ครุฑ	๙๘
มังกรวิหค	๙๙
สิงหะพานร	๑๐๐
มยุรคนธรรพ์	๑๐๑
ไกรสรปักษา	๑๐๒
ไก่อเลฉวน	๑๐๓
สินธูปักษี	๑๐๔
ไก่อกเกี้ยน	๑๐๕
ไก่อตั้งเกีย	๑๐๖
พานรมฤค	๑๐๗
กรินทปักษา	๑๐๘
ดุรงค์ปักชิน	๑๐๙
มังกรสกุณี	๑๑๐
โตเทพอัศดร	๑๑๑
ทิวากรจตุบท	๑๑๒
พยัคฆไกรสีห์	๑๑๓

	หน้า
ไกรสรคาวิ	๑๑๔
ข้อความสรุปจบ	๑๑๕
สมุดภาพสัตว์ป่าหิมพานต์ เลขที่ ๑๙๕	๑๑๗
รูปเล่มต้นฉบับ	๑๑๙
บานแพนก	๑๒๐
แรด	๑๒๑
ม้าผ่านดำแดง	๑๒๒
ช้างเผือก ช้างเขียว	๑๒๓
ครุฑ	๑๒๔
นกเทศ	๑๒๕
นกอินทรี	๑๒๖
นกหัสติรินทร์	๑๒๗
หงส์	๑๒๘
อัปสรสีหะ	๑๒๙
นกทัญจิม่า	๑๓๐
นกการวิก	๑๓๑
เหมมราช	๑๓๒
ทักทอ	๑๓๓
โต	๑๓๔
สิงหะ	๑๓๕
สกุนไกรสร	๑๓๖
กาลสีหะ	๑๓๗
เกษรสิงหะ	๑๓๘
คชสีหะ	๑๓๙
ดิณสีหะ	๑๔๐
บันฑุราชสีห์	๑๔๑
ไกรสรราชสีห์	๑๔๒
โลโต	๑๔๓

หน้า

กิเลน	๑๔๔
งายไส	๑๔๕
สิงโตจีน	๑๔๖
อสุรวายุภักซ์	๑๔๗
มัจฉานุ	๑๔๘
ดุรงค์ไกรสร	๑๔๙
อัสดรวิหค	๑๕๐
สินธพกุญชร	๑๕๑
ไกรสรจำแลง	๑๕๒
อสุรปักษา	๑๕๓
เทพนรสิงห์	๑๕๔
เทพกนิษฐ	๑๕๕
มยุรเวไนย	๑๕๖
สีหคัคคา	๑๕๗
สิงหรามังกร	๑๕๘
กิเลนจีน	๑๕๙
ไม้ปรากฏชื่อ	๑๖๐
ม้ารีศ	๑๖๑
อัสดรเหรา	๑๖๒
โตเทพสิงหนต	๑๖๓
สุบรรณเหรา	๑๖๔
นาคาปักษิณ	๑๖๕
กบิลปักษา	๑๖๖
ไกรสรนาคา	๑๖๗
เหมราอัสดร	๑๕๘
สินธพนัทธิ	๑๖๙
วารีกุญชร	๑๗๐
กิเลนปีก	๑๗๑
เสือปีก	๑๗๒

หงส์จีน	๑๗๓
สาธแพร้ง	๑๗๔
คชปักษา	๑๗๕
สกุณเหรา	๑๗๖
มังกรวิหค	๑๗๗
สิงหพานร	๑๗๘
มยุรคนธรรพ์	๑๗๙
ไกรสรปักษา	๑๘๐
ไก่อเสนวน	๑๘๑
สินธุปักษี	๑๘๒
ไก่ออกเกี้ยน	๑๘๓
ไก่อั้งเกีย	๑๘๔
พานรมฤค	๑๘๕
ดุรงค์ปักษิน	๑๘๖
กรินทปักษา	๑๘๗
มังกรสกุณี	๑๘๘
โตเทพอัสตร	๑๘๙
ทิจาการจัตบุท	๑๙๐
พยัคฆไกรสีห์	๑๙๑
สีหคาวี	๑๙๒
พยัคฆเวนไตย	๑๙๓
กุมภนิมิตร	๑๙๔
เทพปักษี	๑๙๕
สีหสุบรรณ	๑๙๖
ไม้ปรากฏชื่อ	๑๙๗
บรรณานุกรม	๑๙๙
ภาคผนวก	๒๐๑
อธิบายเรื่องภาพสัตว์หิมพานต์ นายยิ้ม ปันทยางกูร เรียบเรียง	๒๐๒

บทนำ*

สมุดภาพสัตว์หิมพานต์

สัตว์หิมพานต์ คือ สัตว์ที่มีลักษณะรูปร่างแปลกประหลาด ไม่เหมือนสัตว์ที่มีชีวิตจริง โดยอาจมีลักษณะประสมระหว่างสัตว์ ๒ ชนิด หลายชนิด สัตว์บกกับสัตว์น้ำ หรือมีลักษณะประสมระหว่างมนุษย์กับสัตว์ชนิดต่าง ๆ ก็ได้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ปราชญ์โบราณผู้เชี่ยวชาญในเชิงช่าง ได้ทรงนิพนธ์ถึงสัตว์หิมพานต์ไว้ในหนังสือสาส์นสมเด็จ มีรายละเอียดที่น่าสนใจ ความเป็นมาว่า

“...ที่ตั้งชื่อว่าสัตว์หิมพานต์นั้น หมายถึงสัตว์ที่ทำประกอบด้วย กระหนกทกทวย ไม่ได้หมายความว่า เป็นสัตว์ที่อยู่ในป่าหิมพานต์ อันสัตว์ที่อยู่ในป่าหิมพานต์นั้น ก็เป็นสัตว์อย่างตรง ๆ คือ ๆ เช่น พรรณนาถึงสระโนดาด ภาษาก็อ่านว่ามีทางน้ำไหลออก ๔ ทิศ ทางน้ำไหลออกก็เป็นหน้าม้า หน้าช้าง หน้าโค หน้าสิงห์ คือ (Lion) แล้วตกไปเป็นลำน้ำไหลไปสู่ที่สัตว์เหล่านั้นอยู่ ไม่ปรากฏว่ามีสัตว์อะไรซึ่งไม่มีอยู่ที่อื่น...”^๑

ข้อความที่ยกมาข้างต้น แสดงเหตุผลแล้วว่าแท้จริงนั้น สัตว์หิมพานต์ไม่ได้มีอยู่จริงในป่าหิมพานต์ที่กล่าวถึงในอรรถกถาต่าง ๆ เพียงแต่อ้างชื่อว่าเป็นสัตว์ในป่าหิมพานต์อันเป็นดินแดนที่มนุษย์ไม่เคยไปถึงได้ จึงไม่อาจบรรยายลักษณะสัตว์เหล่านั้นได้ดังตาเห็นนั่นเอง แต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ก็ได้ทรงนิพนธ์เป็นแนวคิดเกี่ยวกับการพิจารณาบรรดาสัตว์ ซึ่งเรียกว่าสัตว์หิมพานต์ไว้ว่ามี ๔ จำพวก คือ (๑) เป็นสัตว์ตรง ๆ (๒) ลอกอย่างเขามา (๓) คิดขึ้นจากคำ (๔) ผสมเอาตามชอบใจ^๒

“อย่างที่เราเรียกว่า สัตว์ตรง ๆ นั้น ก็เช่น ช้าง ม้า เป็นต้น อย่างที่ลอกเขามานั้นก็ เช่น สิงห์ สุนัข เป็นต้น ที่คิดมาแล้วผิดจากเดิมไปนั้นเป็นธรรมดาที่ปลายมือของช่าง อย่างที่เราคิดขึ้นมาจากคำก็คือ “หักทอ” ก็มีมาในคำกลอนว่า “หักทอนรสิงห์เม่นหมี”...อย่างที่เราผสมก็เช่น “เหมราอัศร”^๓

นอกจากพระนิพนธ์แนวคิดของสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์แล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์เรื่อง สัตว์หิมพานต์กราบทูลสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มีเนื้อหาที่เป็นความรู้ที่น่าสนใจ ดังนี้

* นางสาวพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ นักอักษรศาสตร์ทรงคุณวุฒิ กรมศิลปากร เรียบเรียง

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จ เล่ม ๑๙** (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของครุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๒๘๗.

^๒ **เรื่องเดิม**, หน้า ๒๘๘.

^๓ **เรื่องเดียวกัน**, หน้าเดียวกัน.

สมุฏฐานิยสัทธรรมพินิต

- “...มูลของสัทธรรมพินิตนั้น หม่อมฉันลองคิดวินิจฉัยดูเห็นว่าน่าจะมีเป็นลำดับ ดังทูลต่อไปนี้
- ก. คำที่เรียกสัทธรรมพินิต หมายความว่า สัตว์อย่างนั้นมีแต่ในป่าหิมพานต์ อันมนุษย์สามัญไม่สามารถจะเห็นตัวจริงได้ เพราะฉะนั้นสัตว์จตุบาทอย่างใดที่เห็นกันดาษดื่น ดังเช่น เสือ ช้าง ม้า วัว ควาย เป็นต้นก็ดี หรือสัตว์ทวิบาท เช่น แร้ง เหยี่ยว และเป็ด ไก่ เป็นต้นก็ดี จึงไม่นับเป็นสัทธรรมพินิต
  - ข. เพราะสัทธรรมพินิตไม่เคยได้เห็นกับตัวจริง ช่างจะเขียนหรือปั้นรูป จึงอาศัยแต่จะเอาความที่ฟังไว้ในชื่อที่เรียก หรือพรรณนาอาการและลักษณะไว้ตามคำโบราณมาคิดประดิษฐ์รูปสัทธรรมพินิตขึ้นด้วยปัญญาของตน “คาดว่าจะเป็นเช่นนั้น” ยกตัวอย่าง เช่น ทำรูปสิงห์กับราชสีห์เป็นสัตว์ต่างกัน และทำรูปนกทมิฬมาให้ถือไม้เท้าและมีมือ เพราะต้องถือไม้เท้า สัตว์บางอย่างก็คิดรูปเลยไปด้วยขาดความรู้ เช่น ให้หงส์มีเขี้ยว มีพิน ดังทรงปรารภนั้น เป็นต้น และกนิกรอีกอย่างหนึ่งก็ทำชดพระบาลี ซึ่งว่ากนิกรเป็นคน ปีกหางเป็นเครื่องแต่งตัว ต่อเวลาจะไปไหนจึงใส่ปีกหางบินไป เมื่อสิ้นกิจการบินแล้วก็ถอดปีกหางเก็บไว้ต่างหาก เช่น กล่าวในเรื่องพระสุธน...รูปกนิกรทำกันทำท่อนบนเป็นมนุษย์ ท่อนล่างเป็นนก ขัดกับความหมายในพระบาลีทีเดียว จึงเห็นว่าเป็นด้วยขาดความรู้
  - ค. เมื่อช่างเป็นผู้ต้นคิด ได้ทำรูปสัทธรรมพินิตอย่างใดให้ปรากฏขึ้นแล้ว ช่างภายหลังก็ทำรูปสัทธรรมพินิตอย่างนั้นตามที่ปรากฏ ถือเป็นแบบต่อมา แม้จะแก้ไขจุดก็เป็นแต่ในทางประดับ เช่น กระหนก เป็นต้น
  - ง. รูปสัทธรรมพินิตเดิมคงมีน้อยอย่าง ดูเหมือนจะมีแต่สัตว์ที่ชื่อปรากฏในพระบาลีและเรียกชื่อเฉพาะสัตว์นั้น ๆ ที่มาเรียกรวมกันว่า สัตว์หิมพานต์น่าจะบัญญัติขึ้นต่อภายหลัง เมื่อมีรูปสัตว์พวกนั้นเพิ่มเติมขึ้นอีกมากมาย เหตุที่เพิ่มสัทธรรมพินิตมีมากขึ้น อาจมีเหตุที่หม่อมฉันยังมิได้คิดเห็น แต่ที่พอคิดเห็นนั้น เห็นว่าน่าจะเกิดแต่ทำเครื่องแห่พระบรมศพ เดิมทำแค่พอจำนวนเจ้านายขี่อุ้มผ้าไตรไปในกระบวนแห่ ตั้งแต่เปลี่ยนทำบุษบกวางไตรบนหลังรูปสัตว์ จึงเพิ่มจำนวนสัตว์ขึ้น การที่เพิ่มนั้นจะเพิ่มด้วยเหตุใดก็ตาม ช่างต้องคิดสัตว์ขึ้นใหม่ให้แปลกออกไป จึงจับโน่นผสมนี่สุดแต่ให้แปลกกับรูปสัตว์เดิมที่มีอยู่ และอาลักษณ์ก็ต้องคิดเรียกชื่อสัตว์ที่คิดขึ้นใหม่ จึงเกิดรูปสัตว์นอกกริดต่าง ๆ เช่น มยุรเวนไตย เป็นต้น...”^๑

กล่าวโดยสรุป สัตว์หิมพานต์ส่วนใหญ่เป็นสัตว์ที่ช่างจินตนาการประดิษฐ์คิดขึ้นใหม่โดยเนื้อหาตามความเชื่อโบราณ ไม่ได้มีตัวตนจริงแต่อย่างใดเลย เมื่อจะเรียกชื่อสัตว์ที่คิดขึ้นนั้นก็ประสมคำศัพท์ขึ้นใหม่จากชื่อเดิมของสัตว์ทั้ง ๒ ชนิดที่นำมาประสมกัน อาจมีการยกย่องในการเลือกใช้คำที่หมายถึงสัตว์ชนิดเดียวกันให้หลากหลาย เช่น

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๒๐**, (กรุงเทพฯ: องค์การคำของครูสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๓๕ - ๑๓๗.

คชปักษา และกรินทปักษา เป็นต้น แม้ชื่อของสัตว์หิมพานต์ทั้ง ๒ ตัวนี้จะบ่งบอกให้เห็นชัดเจนว่า เป็นสัตว์ที่สร้างขึ้นมาจากช่างประสมกับนกเหมือนกัน แต่รูปลักษณ์ของสัตว์หิมพานต์ทั้ง ๒ ชนิดนี้ก็ไม่เหมือนกัน เพราะต่างก็เกิดจากจินตนาการอิสระในการสร้างสรรค์งานของช่างแต่ละบุคคลนั่นเอง

นอกจากนั้นการจินตนาการของช่างเพื่อสร้างสรรค์สัตว์หิมพานต์ชนิดใหม่ ๆ ก็ไม่มีข้อจำกัดว่าจะต้องเป็นสัตว์ทวิบาท คือ สัตว์สองเท้า หรือสัตว์จตุบาท คือ สัตว์สี่เท้าเหมือนกัน รวมทั้งอาจเป็นสัตว์บกประสมกับสัตว์น้ำก็ได้ ดังนั้นจึงมีสัตว์หิมพานต์ที่เกิดจากจินตนาการของช่างมากมายไม่รู้จบ บางครั้งอาจจินตนาการเพื่อประโยชน์ใช้สอยในแต่ละยุคสมัย เช่น ภาพสัตว์หิมพานต์ที่เขียนบนหนังสือสมุดไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทุกภาพมีบุษบกตั้งอยู่บนหลังสัตว์ด้วยนั้น เพราะเมื่อเวลาอัญเชิญพระบรมศพไปสู่พระเมรุก็นำหุ่นสัตว์ป่าเหล่านั้นเข้ากระบวนแห่ด้วย จึงใช้บุษบกนั้นเป็นที่ตั้งภาชนะรองรับไทยทานวัตถุ สำหรับถวายพระที่พระเมรุ ครั้นถึงพระเมรุแล้วก็นำหุ่นรูปสัตว์เหล่านั้นเข้าไปไว้ในโรงรูปสัตว์ที่รายรอบพระเมรุด้วย^๑

สัตว์หิมพานต์ที่สร้างจากสัตว์ ๔ เท้า ๒ ชนิด ได้แก่ สีนธพญูชร (ม้ากับช้าง) ดรุงคไกรสร (ม้ากับสิงโต) คชสีหะ (ช้างกับราชสีห์) พยัคฆไกรสีห์ (เสือกับสิงโต) สีหคาวี (สิงโตกับวัว) เป็นต้น

สัตว์หิมพานต์ที่สร้างจากสัตว์บกประสมสัตว์น้ำ ได้แก่ กุมภินิมิตร (จระเข้กับเทพ) สินธูปักษี (ปลากับนก) วาริ กญฺช (ปลากับช้าง) สีนธพนที (ม้ากับปลา) นาคาปักษิน (นาคกับนก)

สัตว์หิมพานต์ที่สร้างจากสัตว์บกและสัตว์ปีก ได้แก่ อสุรวายุภักซ์ (ยักษ์กับนกชนิดหนึ่งในตำนาน) เทพปักษี (เทพกับนก) สกุนไกรสร (นกกับสิงโต) อัศดรวิหค (ม้ากับนก) อสุรปักษา (ยักษ์กับนก) พยัคฆเวนไต (เสือกับครุฑ) เป็นต้น

จินตนาการเรื่องสัตว์ประสมแปลก ๆ เหล่านี้มีใช้มีเฉพาะช่างไทยเท่านั้น หลายชาติหลายภาษาต่างก็มีความคิดเช่นนี้มาก่อนแล้ว โดยเฉพาะชาติที่มีอารยธรรมรุ่งเรืองมาก่อน เช่น อียิปต์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายลักษณะของชาวอียิปต์ว่า “ตามคติศาสนาของชาวอียิปต์ แต่เดิมนั้นถือว่า เทพเจ้าอวตารลงมาเป็นสัตว์เดรัจฉาน เพราะฉะนั้นจึงนิยมบูชาสัตว์เดรัจฉานที่สำคัญว่าทรงเทพเจ้าเป็นสรณะ แต่ทำรูปสัตว์เหล่านั้นด้วยศิลาเป็นเจดีย์มีรูปเหยี่ยว รูปจระเข้ รูปแกะ รูปสิงห์ รูปงู รูปโค แม้จนรูปแมว เป็นต้น ครั้นเมื่อล่วงพุทธกาล ๒๐๐ ปี พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช ขนชาติกรีกเมซิโดเนีย แผ่อำนาจขึ้นไปในยุโรป ปราบปรามได้เมืองอียิปต์ และเมืองอื่น ๆ จนถึงเมืองเปอร์เซีย และคันทาราษฎร์ในอินเดียไว้ได้ ครั้นเวลาล่วงมาเมื่อพวกกรีกและอียิปต์ได้สมาคมคุ้นเคยกันมาก การถือคติศาสนาก็เกิดปะปนกัน กลายเป็นรูปเทพเจ้าที่จุติมาบังเกิดในโลก ผิดกับมนุษย์และสัตว์เดรัจฉาน จึงเกิดความคิดนำเทวรูปตัวเป็นคนหน้าเป็นสัตว์ต่าง ๆ เช่น เป็นเหยี่ยว เป็นจระเข้บ้าง หรือมีฉนั้นหน้าเป็นคนตัวเป็นสัตว์เดรัจฉาน เช่น สฟิงซ์ เป็นต้น ดังนั้นความคิดเรื่องสัตว์หิมพานต์อาจมาพ้องกันโดยบังเอิญ หรือเลียนแบบกันในทางความคิดก็ได้ แต่ลักษณะฝีมือเชิงช่างและศิลปะการตกแต่งอาจแตกต่างกันไปตามลักษณะเฉพาะของแต่ละท้องถิ่นนั่นเอง

^๑ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, **สมุดภาพสัตว์หิมพานต์**, (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๒๕), หน้า ๓.

นอกจากนั้นชาติทางตะวันออกที่มีอารยธรรมเจริญรุ่งเรืองมาก่อน คือ จีน ก็มีจินตนาการในการสร้างสรรค์สัตว์แปลก ๆ ด้วยการนำลักษณะที่ถือว่าดีของสัตว์แต่ละชนิดมารวมไว้ในสัตว์จินตนาการ และถือว่าเป็นสัตว์สิริมงคลแก่ผู้พบเห็น ทั้งยังได้กล่าวอ้างถึงความเป็นสิริมงคลของสัตว์ชนิดนั้น ๆ ไว้ในตำนานโบราณด้วย เช่น กิเลน

กิเลน เป็นชื่อสัตว์ในเทพนิยายของจีนยุคต้น หนังสือเรื่อง ไคเก็กของจีน เรียกกิเลนว่า กินหลิน^๑ ตามตำนานจีนกล่าวว่า กิเลนมีรูปร่างเหมือนกวาง แต่มีเขาเดียว หางเหมือนโค หัวเป็นมังกร เท้ามีกับเหมือนม้า บางตำราว่ามีตัวเป็นสุนัข ลำตัวเป็นเนื้อสมัน เชื่อว่าเกิดจากธาตุทั้งห้า คือ ดิน น้ำ ไฟ ไม้ และโลหะผสมกัน^๒ เป็นสัตว์ที่มีอายุยืนถึงพันปี ถือเป็นยอดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เป็นสัญลักษณ์แห่งมงคลและคุณงามความดีทั้งปวง สามารถขจัดสิ่งชั่วร้ายได้ ชาวจีนที่มีบ้านเรือนอยู่ตรงกับถนนหรือทางแยกจึงมักทำยันต์รูปหน้ากิเลน หรือทำเป็นตัวกิเลนหันหน้าไปทางถนนหรือทางแยกนั้น ๆ เพื่อขจัดสิ่งอัปมงคลหรือสิ่งชั่วร้ายต่าง ๆ ไม่ให้มากล้ำกรายได้ ไทยและจีนมีความสัมพันธ์ทางการค้ากันมายาวนาน จึงรับเอาอิทธิพลความเชื่อนี้เข้ามาใช้ในสังคมไทย ทั้งทางตรงและทางอ้อม ดังปรากฏหลักฐานในสมุดภาพสัตว์หิมพานต์ ซึ่งช่างโบราณได้ร่างแบบสำหรับผูกหุ่นเข้ากระบวนแห่พระบรมศพครั้งรัชกาลที่ ๓ มีรูปกิเลนจีนอยู่ด้วย แต่เขียนภาพยกเอียงให้มีลักษณะลวดลายแบบไทย โดยเติมกระหนกและเครื่องประดับต่าง ๆ แบบไทยตลอดจนใส่ปีกใส่หางแบบกระหนกให้ด้วย จนมีลักษณะประสมตามต้นแบบจีนและแบบไทยปะปนอยู่อย่างลงตัว นอกจากนั้นช่างไทยยังมีอิสระในการเขียนภาพกิเลนตามจินตนาการให้มีรายละเอียดที่แตกต่างไปเป็นหลายรูปแบบ

สัตว์อีกชนิดหนึ่งซึ่งเป็นที่รู้จักอย่างดีและถือเป็นสัตว์สัญลักษณ์ของประเทศจีน คือ มังกร มังกรเป็นสัตว์ที่มีลำตัวยาว มีลักษณะคล้ายงูและพญานาค แต่มังกรมีเขาและเท้าเพิ่มขึ้นมา มังกรบางชนิดอาจมีข้อแตกต่างผิดแปลกออกไปอีก เช่น บางชนิดมีปีกและมีจำนวนเล็บเท้าไม่เท่ากันด้วย คำว่า “มังกร” ไม่ใช่ภาษาจีนและไม่ใช่ของจีนโดยเฉพาะ แต่ยังมีมังกรพันไฟในนิทานหรือตำนานของชาติตะวันตกหลายเรื่อง รวมทั้งยังมีภาพมังกรยุคปาปิไลนที่มีอายุมากกว่า ๓๐๐๐ ปีล่วงมาแล้วด้วย

ตามความเชื่อของชาวจีนเล่าว่า มังกรได้รับส่วนต่าง ๆ ของร่างกายมาจากสัตว์ถึง ๙ ชนิดด้วยกัน ดังนั้นการวาดภาพมังกรที่สมบูรณ์จึงต้องประกอบด้วยลักษณะทั้ง ๙ อย่างคือ

๑. เขาเหมือนกวาง ๒. หัวเหมือนอูฐ ๓. ตาเหมือนปีศาจ ๔. คอเหมือนงู ๕. ท้องเหมือนหอยแครง ๖. เกือบเหมือนปลา ๗. เล็บเหมือนนกอินทรี ๘. ฝ่าเท้าเหมือนเสือ ๙. หูเหมือนวัว

มังกรของจีนอาจมีเล็บตั้งแต่ ๓ เล็บ จนถึง ๕ เล็บ และมีเขาซึ่งจะงอกเมื่อมังกรตัวนั้นมีอายุครบ ๕๐๐ ปีแล้ว นอกจากนั้นถ้าเป็นตัวผู้จะมีหนวดมีเคราเพิ่มขึ้น ถ้ามีอายุครบ ๑๐๐๐ ปี จึงจะมีปีกเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งด้วย

ตามตำนานของไทยมีรูปสัตว์หิมพานต์ชนิดหนึ่งเรียกว่า “เหรา” มีหลักฐานกล่าวไว้ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่า ผูกเป็นรูปหุ่นใช้เป็นเครื่องประดับรอบพระเมรุด้วย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์ถึงเรื่องเหราว่า “เหราโดยลำพังศัพท์จะเป็นภาษาใดก็ไม่รู้ เมื่อไม่รู้ว่าภาษาใดก็สมมุติโดยลำพังคติที่ไทยเข้าใจว่าจะเป็นงู หัวเหมือนมังกรหรือมีตีนอย่างจิ้งเหลน...” ซึ่ง สมบัติ พลายน้อย ได้นำบทดอกสร้อยของโบราณ

^๑ สมบัติ พลายน้อย, สัตว์หิมพานต์, กรุงเทพฯ: แสงศิลป์การพิมพ์, ๒๕๓๔, หน้า ๓๖.

^๒ ประสงค์ พวงดอกไม้, สมุดภาพลายไทย ชุดสัตว์หิมพานต์, กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, ม.ป.ป., หน้า ๒๐.

บทหนึ่งทีกล่าวถึงลักษณะของหะรามาประกอบไว้ในหนังสือ เรื่อง สัตว์หิมพานต์ ทำให้ได้รายละเอียดเพิ่มเติมว่า หะรามาเป็นลูกของพญานาค มีแม่เป็นมังกร จึงมีลักษณะประสมทั้งนาคและมังกร คือ มีเท้า ๔ เท้า และมีทั้งครีบทั้งหงอนด้วย ดังความในดอกสร้อยว่า

๑ เจ้าเอยหะรามา   รักแก้วข้าหะรามาเอย
บิดานั้นนาคา   มารดานั้นเป็นมังกร
มีตีนทั้งสี่   หน้ามีทั้งครีบและหงอน
เป็นทั้งนาคทั้งมังกร   เรียกชื่อว่าหะรามาเอย ฯ

กล่าวได้ว่า สัตว์หิมพานต์อาจเป็นสัตว์ที่มีอยู่จริง เช่น แรด หรือระมาด แต่นำมาเขียนประดับตกแต่งให้สวยงาม แตกต่างจากลักษณะเดิม หรือประสมตกแต่งระหว่างสัตว์ตั้งแต่สองชนิดขึ้นไปเข้าด้วยกันให้มีลักษณะเด่นของสัตว์แต่ละชนิดปรากฏอยู่อย่างชัดเจน จนกลายเป็นสัตว์ชนิดใหม่ที่มีลักษณะแตกต่างกันไปหลายรูปแบบ ดังภาพสัตว์หิมพานต์ที่ปรากฏในภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดต่าง ๆ หรือภาพลวดลายประดับตู้ไทยโบราณ ตลอดจนถูกเป็นหุ่นสำหรับตกแต่งพระเมรุมาศก็ได้ มีผู้ที่เคยเก็บรวบรวมภาพสัตว์หิมพานต์ตามที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังวัดต่าง ๆ แล้ว สามารถรวบรวมได้มากกว่า ๒๐๐ ชนิด ซึ่งปัจจุบันคงมีศิลปินสาขาศิลปกรรมไทยคิดสร้างสรรค์รูปสัตว์หิมพานต์ที่มีลักษณะเฉพาะแตกต่างจากของเดิมเพิ่มเติมอีกด้วยเช่นกัน แม้จะไม่มากเหมือนสมัยโบราณก็ตาม แสดงให้เห็นว่าจินตนาการของมนุษย์ไม่เคยมีที่สิ้นสุด หากมีพื้นฐานและความเข้าใจในศิลปะไทยเป็นอย่างดีแล้ว ก็จะสามารถสร้างสรรค์งานใหม่ ๆ ได้ตลอดเวลา

ลักษณะต้นฉบับสมุดภาพสัตว์หิมพานต์

ต้นฉบับสมุดภาพสัตว์หิมพานต์ เป็นเอกสารโบราณประเภทหนังสือสมุดไทย จัดอยู่ในหมวดสัตวศาสตร์ จำนวน ๓ เล่ม และหมวดตำราภาพ จำนวน ๑ เล่ม สมุดภาพสัตว์หิมพานต์แต่ละเล่มมีรายละเอียดดังนี้

๑. **ตำราสัตว์ป่าหิมพานต์ เล่มที่ ๑๙๕** เป็นหนังสือสมุดไทยดำ เส้นรงค์^๑ หมายถึง การบันทึกข้อมูลในเล่มใช้สีหลาย ๆ สี คือ เส้นขาวจากเปลือกหอยมุก ใช้บันทึกภาพสัตว์หิมพานต์พร้อมบุษบก เส้นหระดลใช้บันทึกข้อมูลที่หน้าบานแพนก^๒ ชื่อสัตว์หิมพานต์ และตำแหน่งในรั้วกระบวน เส้นดินสอ^๓ ใช้บันทึกชื่อตำแหน่งขุนนางผู้มีหน้าที่รับผิดชอบในการสร้างสัตว์หิมพานต์เข้ากระบวน นอกจากนั้นบางภาพยังมีการใช้สีอื่นในการตกแต่งภาพบุษบกหรือภาพสัตว์หิมพานต์ด้วย เช่น ภาพช้างเผือก ช้างเขียว หน้าตัน^๔ ที่ ๖ - ๗ ตกแต่งด้วยสีเขียวที่บุษบก และภาพสีหะควาหน้าปลายที่ ๖๓ - ๖๔ ตกแต่งที่หน้าด้วยเส้นทอง

^๑ รงค์ แปลว่า สี

^๒ คำบอกรายละเอียดหน้าเรื่อง

^๓ หมายถึง เส้นที่ได้จากดินสีขาว ซึ่งดินชนิดนี้มีแหล่งที่คุณภาพอยู่ที่จังหวัดนครศรีธรรมราช ดังปรากฏเอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ ในการเกณฑ์ดินคุณภาพจากเมืองนครศรีธรรมราช

^๔ หน้าตัน หมายถึง ด้านแรกที่เริ่มบันทึกข้อความ หน้าปลาย หมายถึง ด้านกลับของหนังสือสมุดไทย เพราะหนังสือสมุดไทยมีเพียงหน้าตันกับหน้าปลายเท่านั้น

สมุดภาพสัตว์หิมพานต์

ต้นฉบับเล่มนี้ ตามประวัติบันทึกไว้ว่า หอพระสมุดฯ ซื้อจากนางทรัพย์ เมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ บนป้ายเดิมของหอพระสมุดวชิรญาณบันทึกว่า แบบภาพสัตว์หิมพานต์สำหรับผูกหุ่นแห่พระบรมศพครั้งรัชกาลที่ ๓ แต่ในต้นฉบับมีข้อความบนแพนกอกนามเพียงผู้เขียนอย่างรูปสัตว์ และจำนวนภาพสัตว์หิมพานต์ โดยไม่ได้ระบุศักราชความว่า

“๑ ข้าพระพุทธเจ้าขุนราชนุจิตร เขียนหย่างรูปสัตว์ ๗๗ รูปเสร็จ ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย
ขอเดชะ “ทะ๑””

คณะกรรมการพิจารณาจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี นำไปจัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕ โดยมีคณะกรรมการประกอบด้วย นายยิ้ม ปันทยางกูร นายทองสืบ ศุภมาร์ค และนางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ^๑ โดยใช้ชื่อหนังสือว่า ภาพสัตว์หิมพานต์จากสมุดไทยดำของหอสมุดแห่งชาติ

๒. **ตำราสัตว์ป่าหิมพานต์ เลขที่ ๑๙๖** เป็นหนังสือสมุดไทยดำ เส้นรงค์ (ขาว, ดินสอ) บันทึกภาพ สัตว์หิมพานต์ จำนวน ๒๒ ภาพ คือ แรด ม้าผ่านดำแดง ช้างเผือกช้างเขียว ครุฑ นกเทศ นกอินทรี นกหัสดี หงส์ นกทันทิมา นกการวิก เหมราช ทักทอ โต สิงขม สกุนไกรสร กาลสิงหะ เกสรสิงห คชสี ตินสิงห์ บัณดาราชสิงห์ ไกรสรราชสีห์ และโลโต ภาพสัตว์หิมพานต์ในเล่มนี้ ตอนต้นจำนวน ๑๖ ภาพ บันทึกภาพด้วยเส้นขาว บันทึก ชื่อสัตว์และตำแหน่งในกระบวนด้วยเส้นดินสอ มีลักษณะและรายละเอียดของภาพเช่นเดียวกับเลขที่ ๑๙๕ แต่ไม่จบบริบูรณ์

๓. **สมุดรูปสัตว์ต่าง ๆ เลขที่ ๑๙๗** เป็นหนังสือสมุดไทยขาว ปกทาร์ก บันทึกข้อความบนปกด้วยเส้นทอง ความว่า “สมุดรูปสัตว์ต่าง ๆ ฯ” ภายในเล่มบันทึกภาพสัตว์ ชื่อสัตว์ ตำแหน่งในรั้วและตำแหน่งขุนนางผู้มีหน้าที่ รับผิดชอบในการสร้างสัตว์หิมพานต์เข้ากระบวนด้วยเส้นหมึก จำนวน ๗๓ ภาพ

ต้นฉบับเล่มนี้ตามประวัติกล่าวว่า ซื้อจากหม่อมหลวงแดง สุประดิษฐ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ ในเล่มมีรายละเอียด บันทึกด้วยดินสอด่าว่า “แปดบาท” สันนิษฐานว่าเป็นราคาของหนังสือเล่มนี้ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ตัรงราชานุภาพ ทรงเรียบเรียงเล่าไว้ในหนังสือหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร เรื่อง การหาหนังสือใน เมืองไทย ครั้งเริ่มดำเนินการกิจการหอพระสมุดฯ ว่า ทรงให้ประกาศเชิญชวนนำหนังสือสมุดไทยมาขายหอพระสมุด และให้ตั้งราคามาด้วย หากทรงเห็นว่าเล่มใดมีคุณค่ามากจะทรงเพิ่มราคาให้ตามความเหมาะสม โดยมีข้อความบนแพนก บอกวัน เดือน ปีที่สร้างต้นฉบับเล่มนี้ ซึ่งเป็นหลักฐานยืนยันได้ว่า ต้นฉบับเล่มนี้สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ความว่า

๑๓
“๑ วัน ๓ + ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๙๗ ปีมแมสัพศก^๒

ข้าพระพุทธเจ้าหลวงพรหมประกาศิต เขียนรูปสัตว์ต่าง ๆ ข้าพระพุทธเจ้าวนายฉายจำลองชุบ
เส้นอักษรทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ขอเดชะ “ทะ๑”

^๑ ปัจจุบัน คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ ได้รับแต่งตั้งตำแหน่งราชบัณฑิต สำนักศิลปกรรม ราชบัณฑิตยสถาน

^๒ ศักราชทางจันทรคตินี้ หากเป็นวันอังคาร เดือน ๓ ต้องเป็นวันขึ้น ๑๕ ค่ำ จะตรงกับวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๘ หากเป็นวันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ ต้องเป็นวันอาทิตย์ ตรงกับวันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๗๘

นอกจากนั้นตอนท้ายเล่มมีข้อความสรุปจำนวนสัตว์ทั้งหมด พร้อมจำแนกเป็นสัตว์ ๔ เท้าและสัตว์ ๒ เท้า ความว่า

จัดบุท ๔๒

“๑ หมายถึงรูปสัตว์

๗๓ รูป

ทวีบาท ๓๑

จบบริบูรณ์ พะ ๑”

ต้นฉบับเล่มนี้มีรายละเอียดในภาพตกแต่งด้วยลายเส้นสวยงาม แม้จะใช้เพียงเส้นหมึกอย่างเดียวก็ตาม ดังปรากฏในหนังสือที่จัดพิมพ์ครั้งนี้

๔. **แบบพระเบญจา ว่าด้วยตัวอย่างพระเมรุและรูปภาพสัตว์เครื่องแห่พระบรมศพครั้งกรุงศรีอยุธยา** (ฝีมือเขียนครั้งรัชกาลที่ ๓) เลขที่ ๒๐ หมวดตำราภาพเป็นหนังสือสมุดไทยดำ บันทึกภาพด้วยเส้นขาว อักษรข้อความด้วยเส้นหรดาล ปรากฏข้อความบนปกว่า

ครั้งพระบรมโกฏ

“๑ พระสมุดหย่างพระเมรุ

พ ๑”

เจ้าพระยาธรรมาธิราชฉาว

รูปสัตว์หย่างเก่า

ต้นฉบับเล่มนี้ ตามประวัติกล่าวว่า เจ้าพระยาธรรมาธิราช (รอด) ส่งมาจากพิพิธภัณฑสถาน พ.ศ. ๒๔๔๙ และมีข้อความบนปกของหอพระสมุดวชิรญาณบันทึกรายละเอียดว่า แบบพระเบญจาและพระเมรุรูปสัตว์เครื่องแห่ครั้งกรุงเก่า เมื่อพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๐๑ ภายในเล่ม มีภาพสัตว์เครื่องแห่บันทึกด้วยเส้นขาว พร้อมบอกขนาดของบุษบกประกอบรูปสัตว์ บันทึกขนาดด้วยตัวเลขเรียงกัน ๔ ตัว^๑ ชื่อรูปสัตว์และรายละเอียดอื่น ๆ ด้วยเส้นหรดาล จำนวน ๑๒ ภาพ คือ กิร มังกร นกเทศ นกอินทรี สิง โต ไกรสรสีห คชสีห์ ราชสีห์ โลโต ลมอด และช้าง ภาพสัตว์เครื่องแห่แต่ละชนิด มีรายละเอียด ดังภาพตามลำดับ

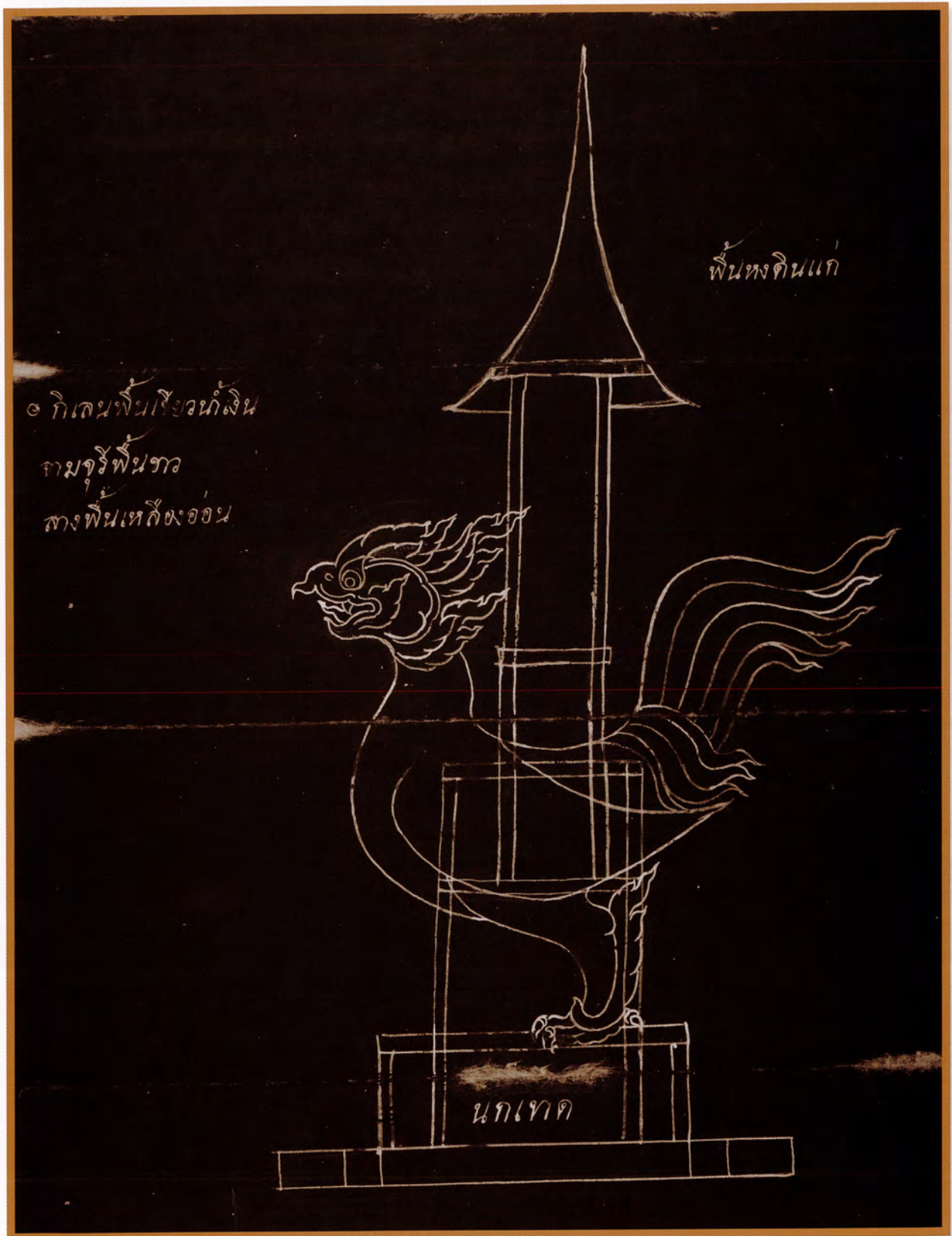
^๑ ตัวเลขเรียงกัน ๔ ตัว เป็นแนวตั้งนี้บางรายการอยู่ในเครื่องหมายปีกกา บางรายการอาจไม่มีเครื่องหมายปีกกาครอบ แต่มีความหมายเดียวกัน คือ เป็นมาตราวัดขนาดแบบไทยประเพณี โดยอ่านเรียงลำดับจากบนลงล่าง คือ วา ศอก คืบ และนิ้ว ตามลำดับ หากเป็นเลขศูนย์ให้อ่านข้ามไป เช่น ๗ ๐ ๐ ๐ อ่านว่า ๗ ศอก

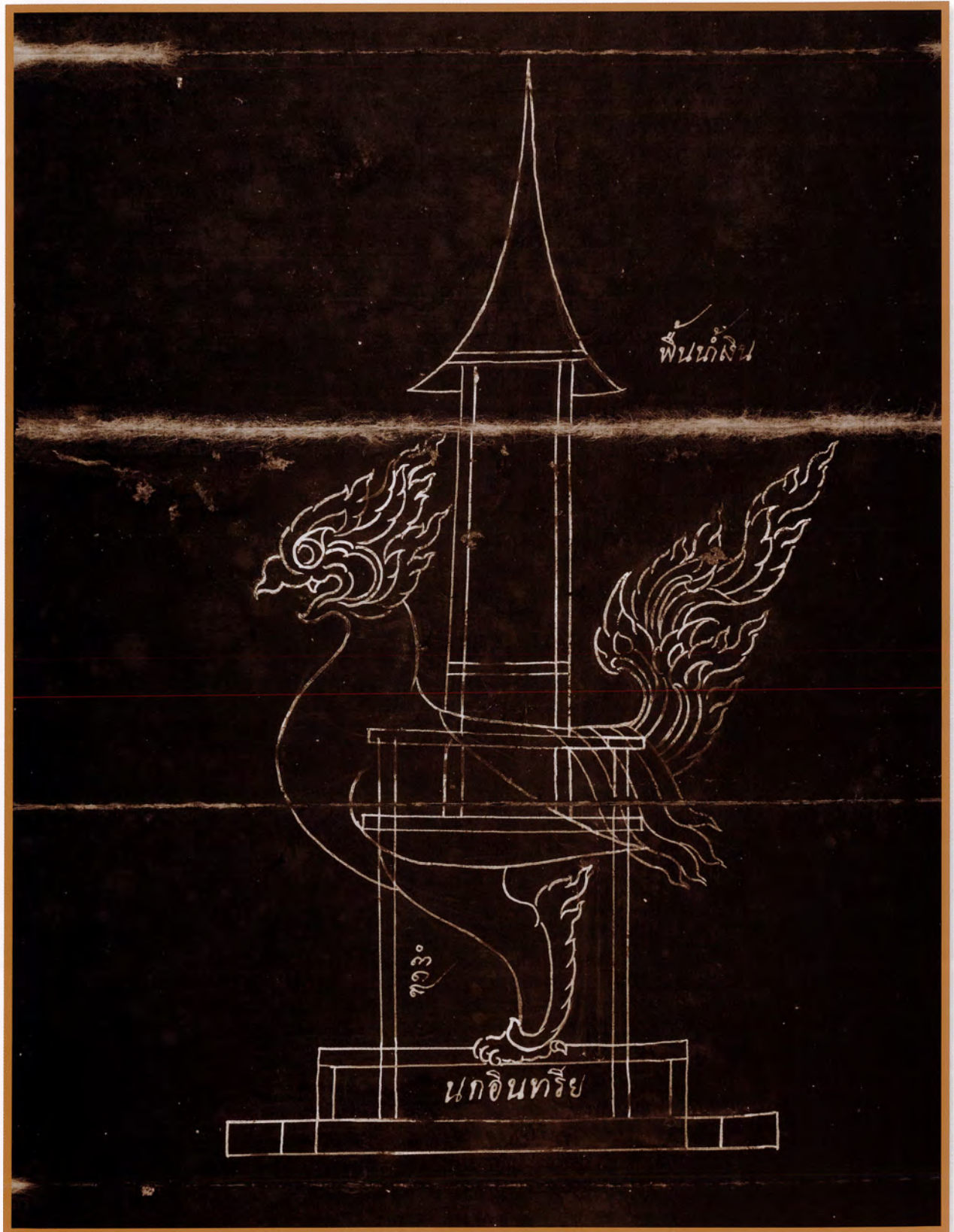
◉ กัณฐ ◉

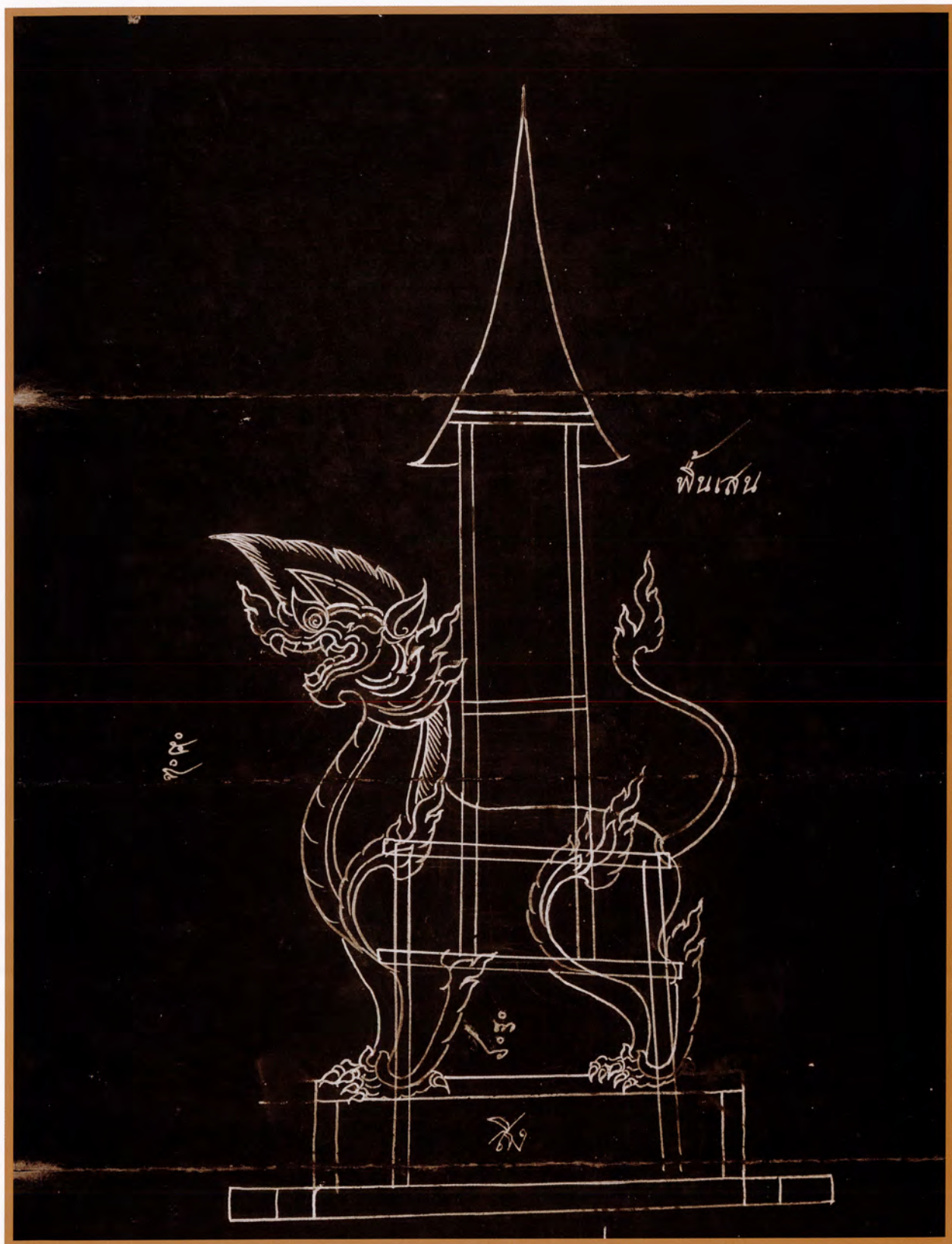

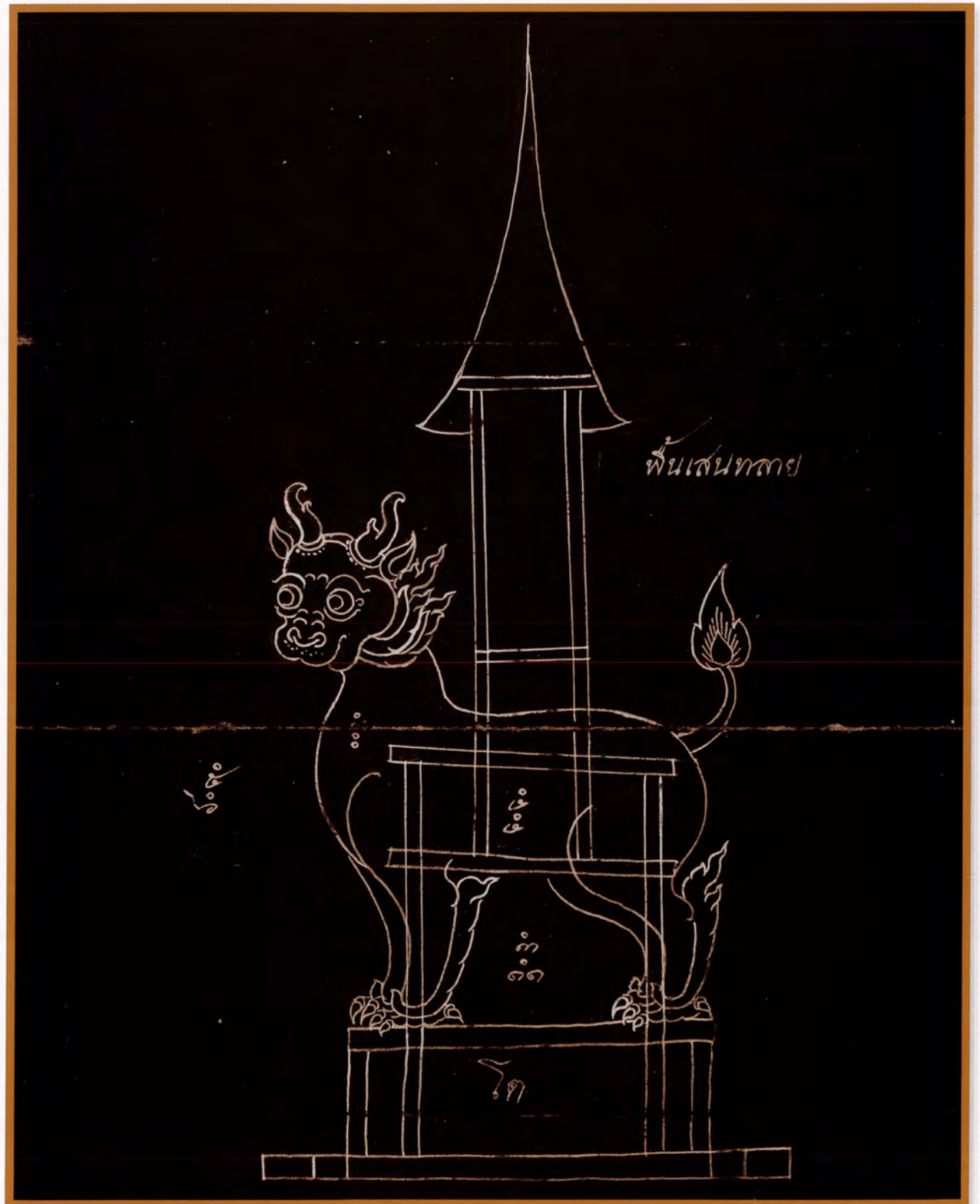
๐ นกกอินทรี ๐

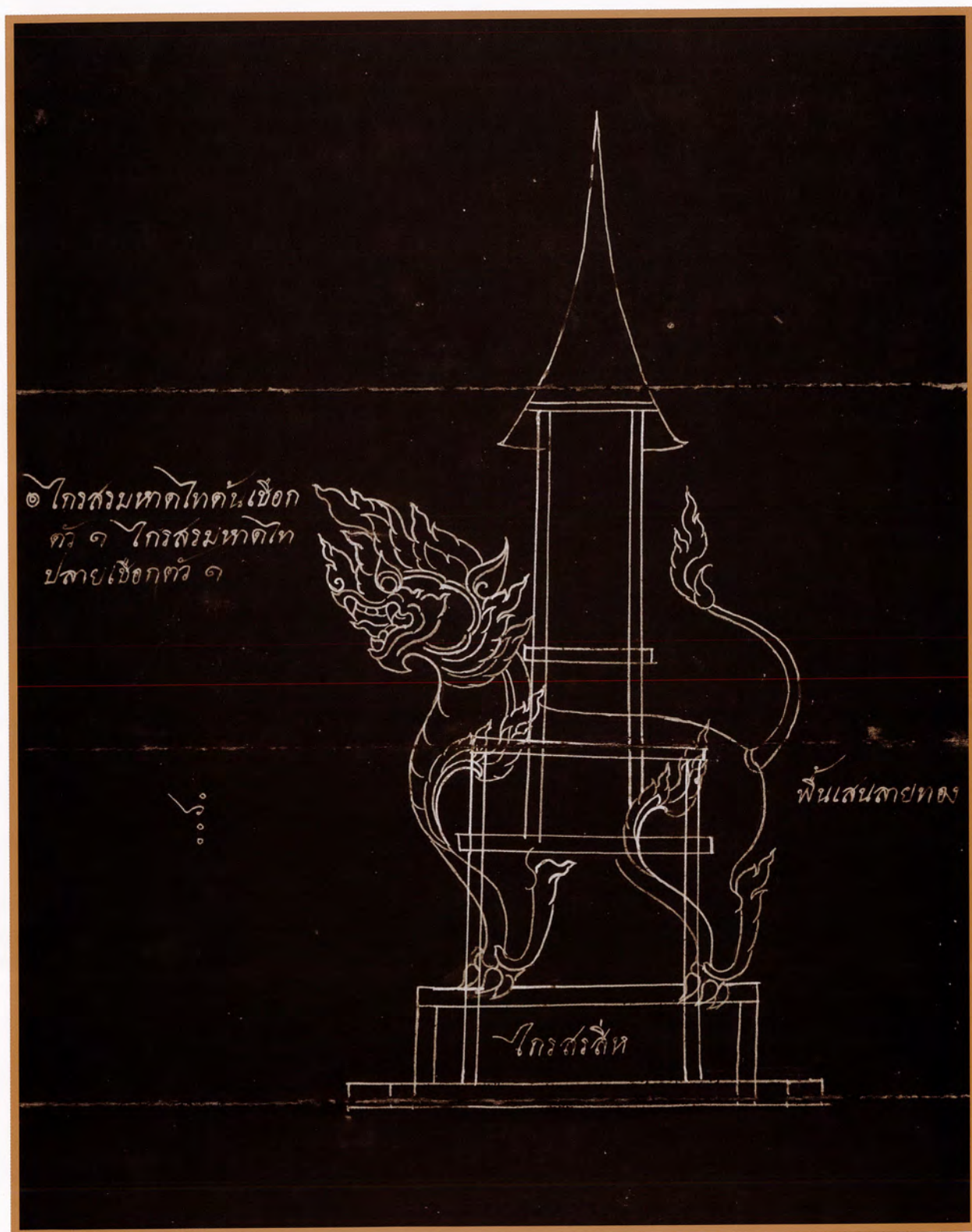

๐ สิงห์ ๐

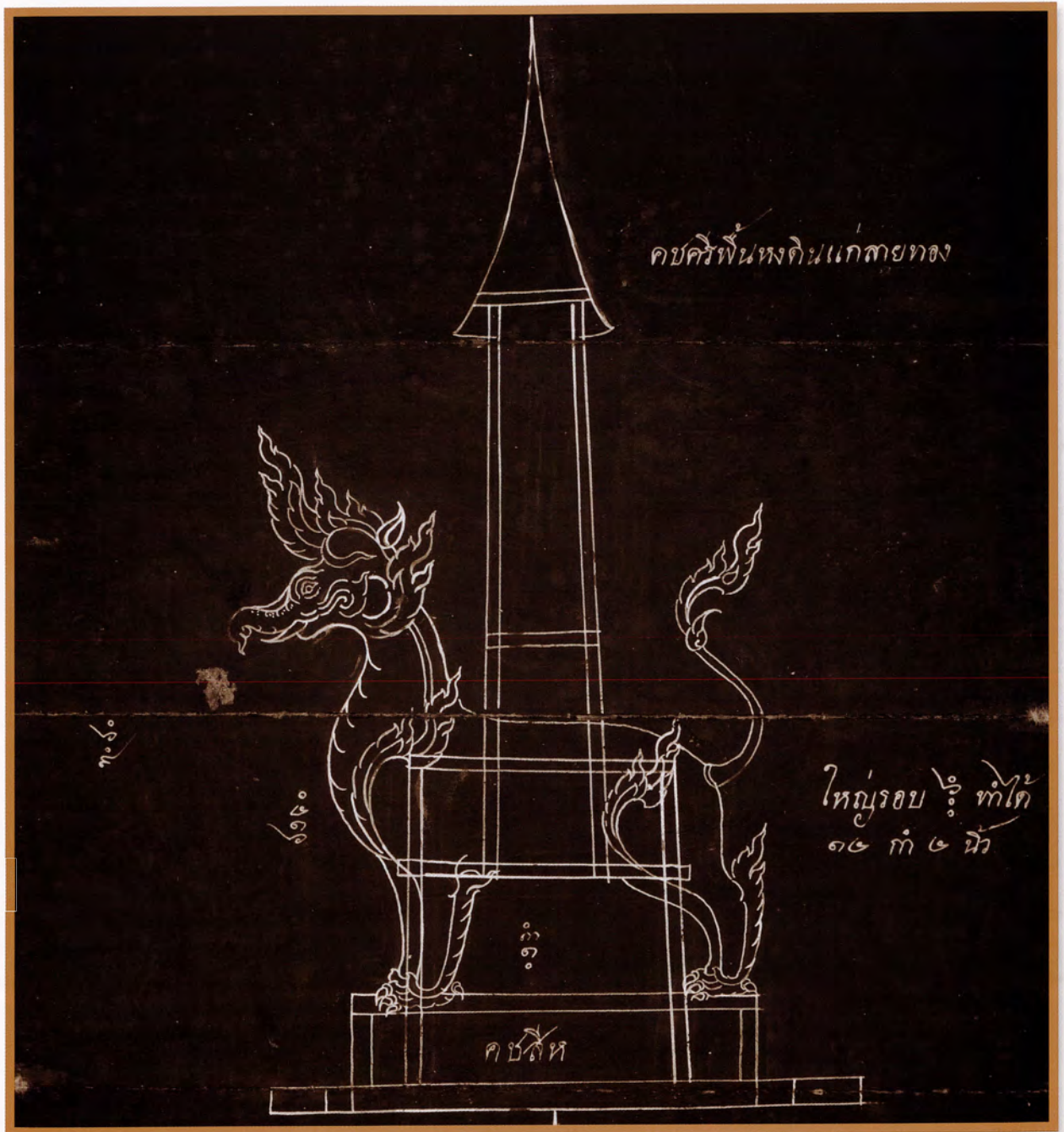

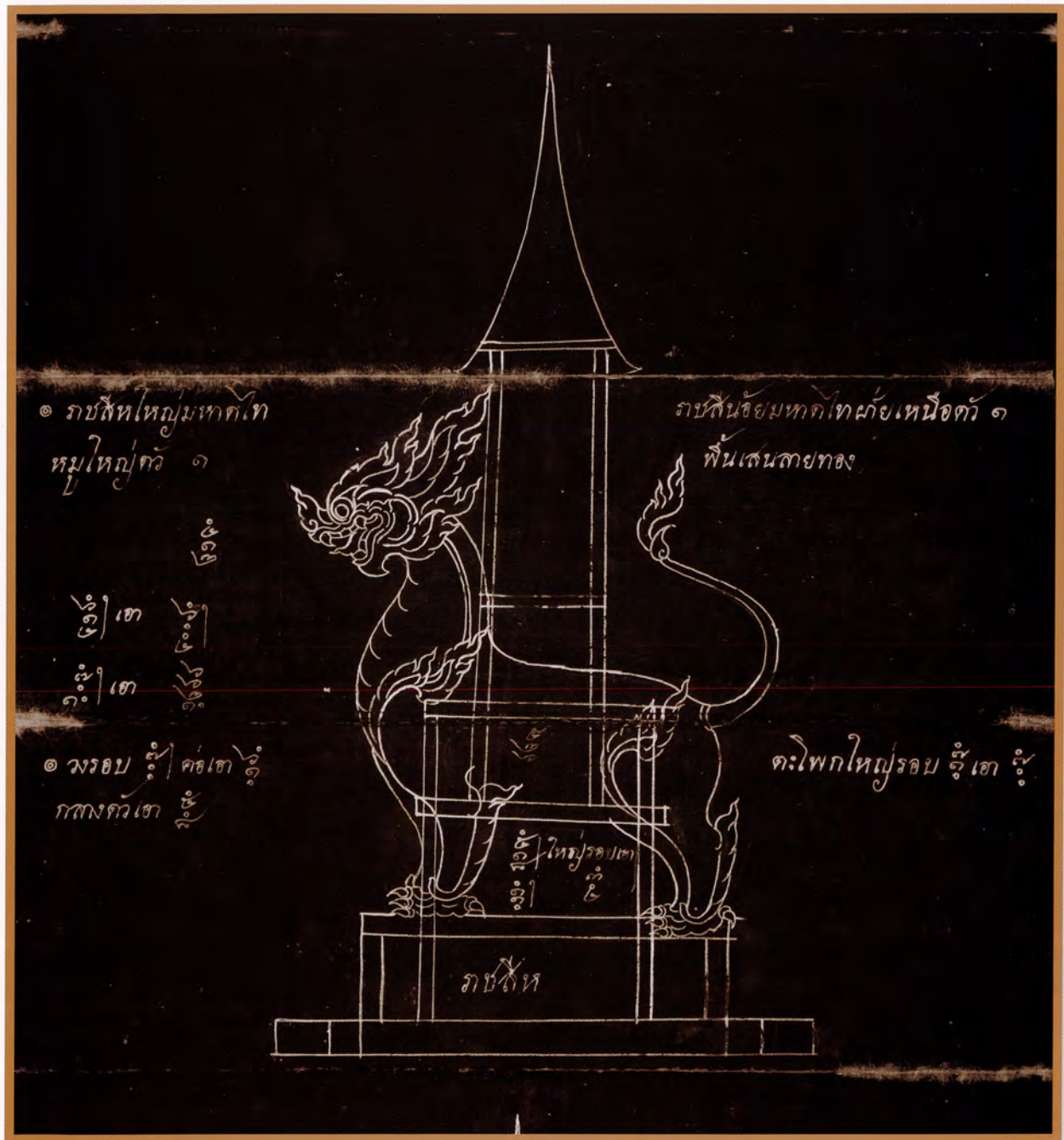

๑ ไกรสรสืท ๑

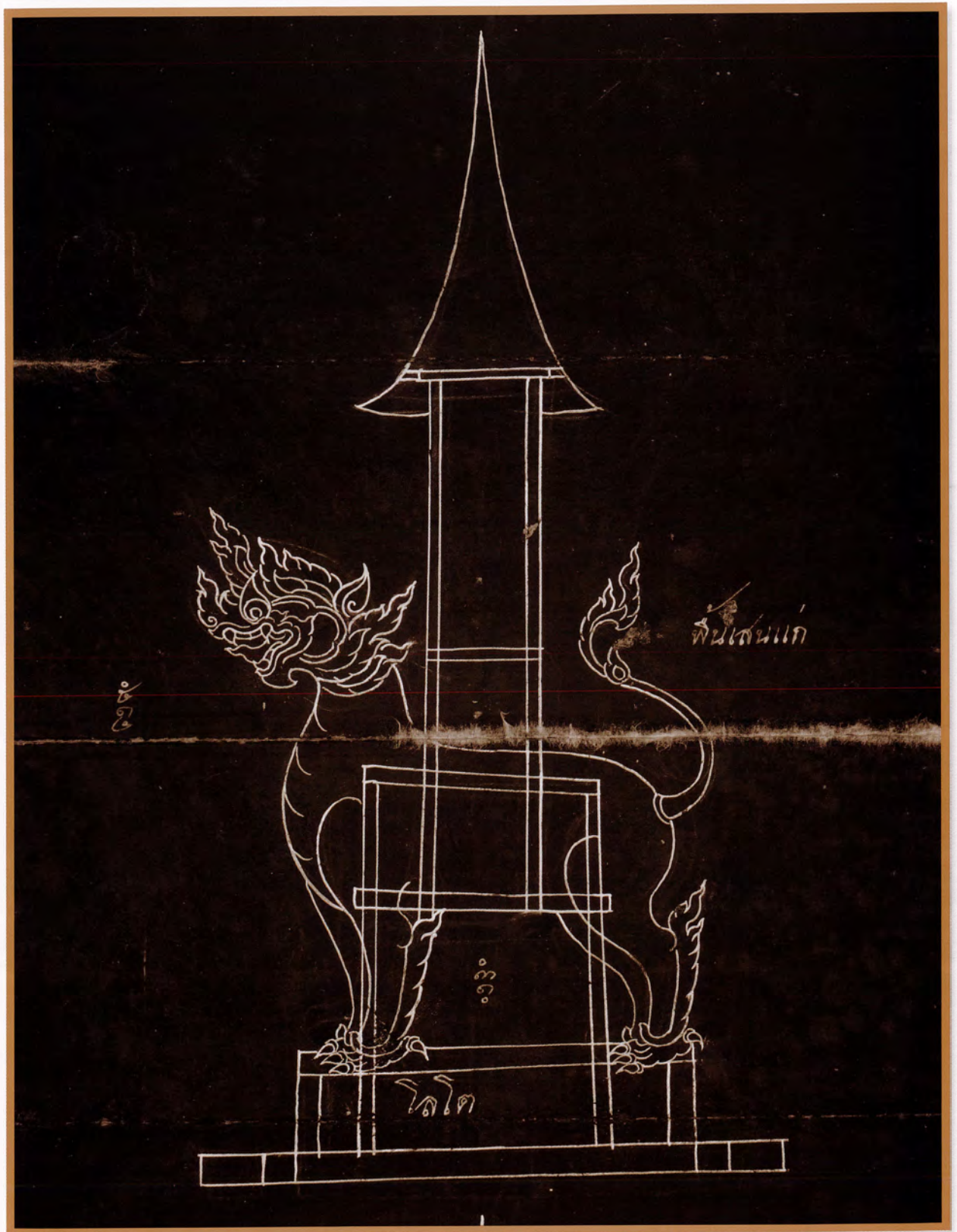

๐ คชสีห์ ๐

๑ ราชสีห์ ๑

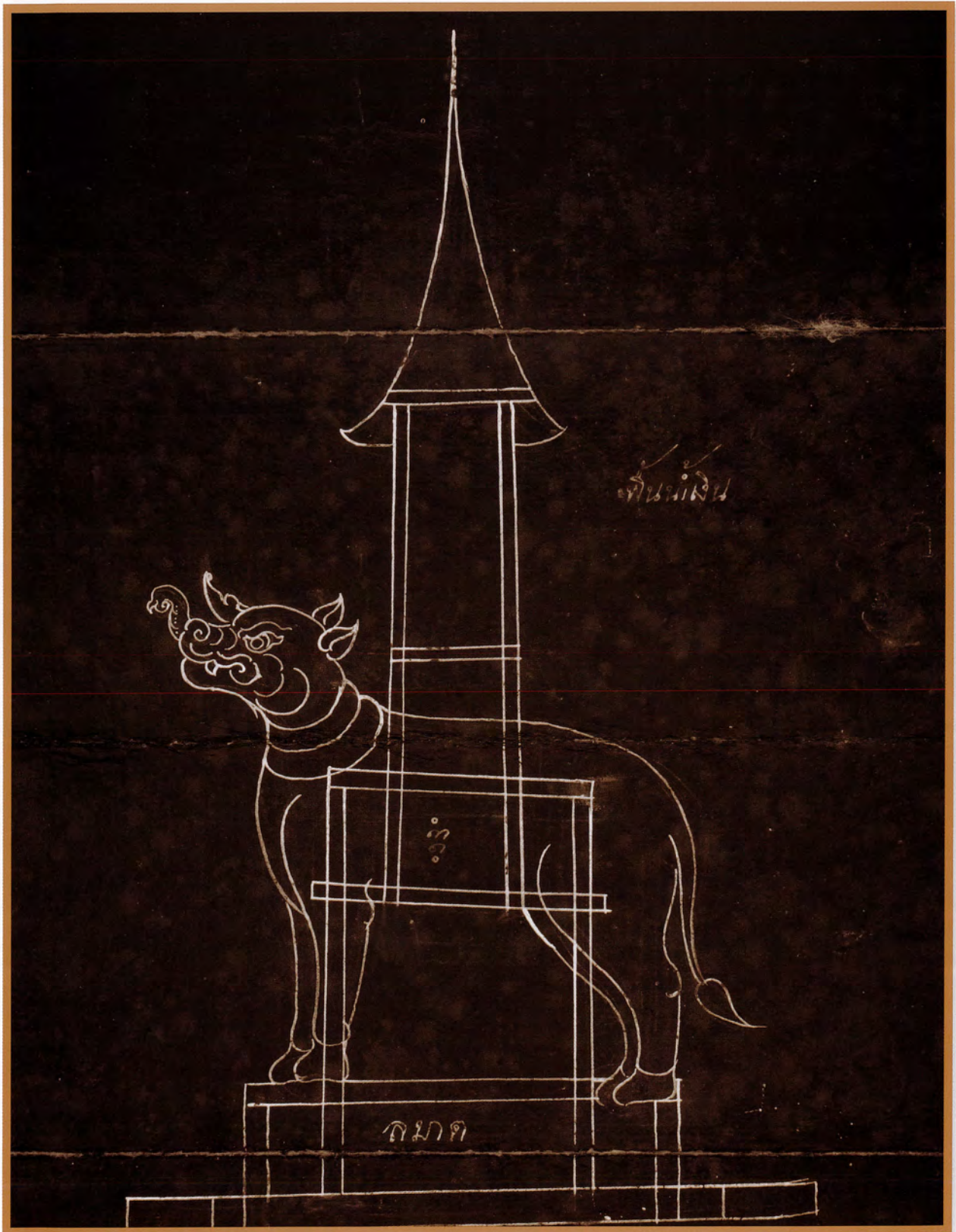

๐ โลโต ๐

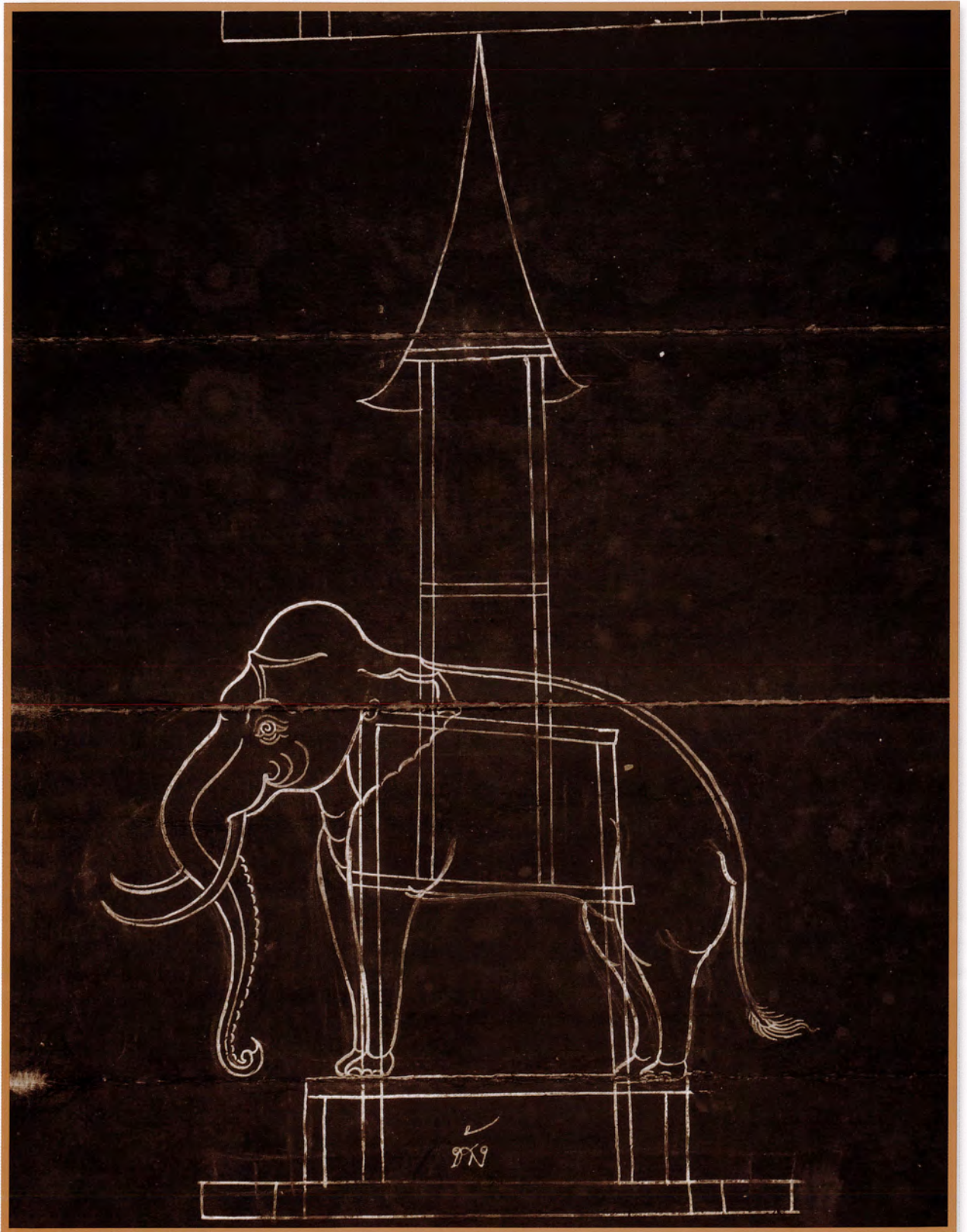

สมุดภาพสัตว์หิมพานต์

๐ ราชมาต ๐

๐ ช้าง ๐

คำอธิบายรายละเอียดของสัตว์หิมพานต์

กระบิลปักขา	ลักษณะเหมือนกระบี่หรือพญาวานร มีปีกเหมือนนกติดที่หัวไหล่ทั้ง ๒ ข้าง เป็นครีบอกอยู่ข้างท้องแขน หางเป็นไก่
กรินทปักขา	ลักษณะเป็นช้างพลาย แต่มีปีกอยู่ตรงสะบักทั้ง ๒ ข้าง ส่วนหางเป็นดั่งแพนหางนก
การวิก	ตอนศีรษะเป็นอย่างหัวนกอินทรี มีหงอนยื่นไปข้างหน้า ลำตัวท่อนอกถึงเอว มีลักษณะคล้ายมนุษย์ ลำแขนคู่หนึ่งลักษณะคล้ายขานก ลำตัวท่อนล่างมีทั้งปีก ขา และขนพวงหางเหมือนไก่
กาพราขสิทธิ์, กาพลิงหะ, กาพลสิทธิ์	มีรูปลักษณะดังราชสีห์
กนิร, กนิรี	อมนุษย์พวกหนึ่ง ทำเป็นรูปครึ่งคนครึ่งนก หรือทำเป็นรูปนางมนุษย์ ติดปีก ติดหาง เป็นรูปภาพเล่าเรื่องตามวรรณคดีอีกแบบหนึ่ง
กิเลน	สัตว์หิมพานต์ที่เขียนตามสัตว์ในเทพนิยาย หัวเป็นมังกร ตัวคล้ายม้า หางเป็นพวงเท้าเป็นกีบ ตัวเป็นเกล็ด
กิเลนปีก	หัวเหมือนเฑรา ตัวเป็นสิงห์ มีเกล็ด มีปีก
กิมิ	ใบหน้าและลำตัวมีขนเป็นพวงคล้ายสุนัขพันธุ์ปักกิ่ง หางเป็นพวง เท้าเป็นอุ้ง ช่อนเล็บ
เกษรสิงหะ	ตัวเป็นสิงห์ หัวมีหงอน เท้าเป็นกีบ
ไกรสรคาวิ	ส่วนศีรษะถึงต้นคอเป็นม้า มีเขาอย่างโค ใบหูทั้ง ๒ ข้างมีรูปอย่างใบหูเสือ ลำตัวเป็นอย่างราชสีห์ หางเป็นพวงอย่างหางม้า พื้นตัวสีดำ หางและปลายเท้าสีขาว
ไกรสรนาคา	เป็นสัตว์ ๔ เท้า มีศีรษะและหางอย่างนาคร เล็บเท้าอย่างเล็บสิงห์ ลำตัวมีเกล็ด
ไกรสรปักขา	ลักษณะเป็นสัตว์ ๔ เท้า มีเท้าอย่างอุ้งเท้าสิงห์ ศีรษะคล้ายนกอินทรี และหงอนตั้งไปด้านหลัง มีปีกเหยิบกางขึ้นทั้งคู่ ติดอยู่ที่ตอนหลังสะบัก ลำตัว มีเกล็ด เฉพาะตอนปลายหางมีขนเป็นแผง
ไกรสรราชสิทธิ์	ลักษณะเป็นสัตว์ ๔ เท้า มีรูปพรรณสัณฐานดังราชสีห์ มีผิวกายสีขาวดั่งสีหอยสังข์ เส้นขนวนเป็นวงทักษิณาวรรต
คชปักขา	ลักษณะรูปร่างคล้ายครุฑ แต่มีงวงและงาอย่างช้าง บนหัวมีช่อขนก ส่วนกายท่อนบนประดับด้วยกรองศอ รัดอก เกราะอ่อน ทับทรวง สายสะอึง ปั้นเหน่ง และสุวรรณกระถอบ

	มีปีกอยู่ใต้สะเอว มีขนปีกและขนหางคล้ายนก มีข้อกระดูกนารี่ต่อเป็นส่วนหาง ในงานเขียนมักเขียนให้จับต้นคอปญานาค และมีมือทั้งสองข้างยึดส่วนหางของพญานาคชูไว้รอบข้อมือถึงท้องแขนและรอบข้อเท้าถึงใต้เข่าเป็นครีบกะหนก
คชสีห์	ลักษณะเป็นรูปสัตว์ ๔ เท้า เหมือนราชสีห์แต่มีหัวเป็นช้าง มีกระดูกประดับดูคล้ายหงอนตั้งเอนไปข้างหน้า
ดิณสีห์	บางตำราว่ามีลักษณะคล้ายนางโค มีสีกายหม่นมัวเหมือนนกพิราบ บางตำราว่ามีสีกายแดงเหมือนขานกพิราบ หรือสีแดงคล้ายหญ้าแห้ง แลใหญ่เท่ากับโคหนุ่ม เท้าเป็นกีบเหมือนกับเท้าโค
โตเทพอัสตร	ลักษณะเป็นสัตว์ ๔ เท้า ตัวเป็นม้า หัวเป็นสิงโต
ทักทอ	ลักษณะเป็นสัตว์มี ๔ เท้า คล้ายคชสีห์ หัวมีลักษณะคล้ายไกรสรสีหะ เกษรสีหะ กิเลนไทยหรือโลโต ซึ่งเป็นสิ่งจำพวกหนึ่งมีวงและงาเล็ก ๆ ส่วนคชสีห์มีหัวเหมือนช้าง ตัวคล้ายสิงห์ คือ เป็นช้างผสมสิงห์ ขนบนหัวปลิวไปข้างหน้า และมีเครา
ทัณฑิมา	ลักษณะกายเป็นครุฑ หัวเป็นนก มีหงอน จะงอยปากใหญ่แหลมงุ้ม มีเขี้ยว ๑ คู่ มีหูแบบหุ้ว ตาแบบจระเข้ มีมือ ๕ นิ้ว เล็บแบบนก มีแผงขนใต้ท้องและน่อง ตรงกลางหลังมีปีกหางเป็นพวงแบบหางไก่ มีลักษณะพิเศษ คือ ถือไม้เท้าทองหรือไม้กระบองอยู่เสมอ จึงได้ชื่อว่า “ทัณฑิมา” (ผู้ถือกระบอง)
ทิชากรจตุบท	ลักษณะเป็นสัตว์ ๔ เท้า มีรูปลักษณะเป็นสิงห์ หัวคล้ายสิงโต หรือโตเทพอัสตร มีปีกและหางอย่างนก ขนสีเหลืองอมส้ม ขนสันหลังสีเขียวอ่อน เป็นลักษณะประสมระหว่างนกกับสิงห์
เทพนรสิงห์	ลักษณะท่อนบนเป็นเทพ ท่อนล่างเป็นราชสีห์ เท้าเป็นกีบเหมือนเนื้อ
นกเทศ	ลักษณะรูปร่างคล้าย ๆ นกอินทรี
นรนารี	มีลักษณะท่อนบนเป็นมนุษย์ผู้หญิง กายสีเหลือง ท่อนล่างเป็นราชสีห์ เท้าเป็นกีบคู่อย่างกีบกวาง อัปสรสีห์ก็เรียก
นรสีห์	ลักษณะท่อนบนเป็นมนุษย์ผู้ชาย กายสีขาว ท่อนล่างเป็นราชสีห์ เท้าเป็นกีบคู่อย่างเท้ากวาง
นาคปักชิน	ลักษณะหัวเป็นนาค ตัวเป็นนก หางเป็นกระดูก
นาคพต	รูปลักษณะเป็นนาค แต่มีเท้า
โลโต	เป็นสัตว์ ๔ เท้า ลักษณะเป็นสิงห์ผสมเสือ คือ มีหัวและตัวเป็นสิงห์ หู หาง เท้า เป็นเสือ ลำตัวมีเส้นขนวนเป็นก้นหอย นิ้วเท้าเหยียดเห็นเล็บ

สมุดภาพสัตว์หิมพานต์

วาริภุญชร	เป็นสัตว์ ๔ เท้า หัวและกายเป็นช้าง แต่มีครีบคล้ายปลาที่แก้ม ขา สันหลัง ใต้ท้อง และหาง ส่วนท้องมีลายเป็นปล้อง มีสีกายต่าง ๆ กัน
สฤณไกรสร	เป็นสัตว์ ๔ เท้า ลักษณะสิงห์ปนนก คือ มีหัวเป็นนก ตัวเป็นสิงห์ หางมีแผงขน ตั้งแต่ปลายจนเกือบถึงโคนหาง เท้ามี ๔ นิ้ว เล็บยาว
สาธแปลง	ลักษณะเป็นสิงห์ผสมกิเลนและเสือ มีหัวและตัวเป็นสิงห์ หงอนเป็นกิเลน จมูกและเท้าเป็นเสือ
สิงหามังกร	มีลักษณะเป็นสิงห์ผสมมังกร คือ มีหัวเป็นมังกร ตัวเป็นสิงห์ เท้าเป็นอู้งา ขอนเล็บ ตามลำตัว มีเส้นขนวนเป็นก้นหอย
สินธพภุญชร	มีกายเป็นม้า หัวคล้ายช้าง มีงวงและงา ส่วนตาและปากคล้ายสิงห์ หงอนที่หัว ข้างแก้ม และตรงคอเป็นข้อกระหนก รอบคอมีสังวาลและทับทรวง แผงคอเป็นข้อกระหนก ใต้คาง ออก และใต้ท้องเป็นปล้อง ลำตัว ขา และหางคล้ายม้า
สินธพทรี	ลักษณะเป็นม้าผสมปลา มีหัวและตัวเป็นม้า หางเป็นปลา มีครีบที่หลังและน่อง มีกระหนกประดับที่ข้างแก้ม ข้างคอ และรอบโคนหาง
หัตดิน, หัตติลิ่งค์	เป็นสัตว์สองเท้า มีหัวเป็นแบบคชสีห์ มีงวง มีงาแบบช้าง ลำตัวเป็นนกกมีปีก มีหางสวยงาม ในไตรภูมิกล่าวว่า มีกำลังเท่ากับ ๕ ช้างสาร
เหมราษ	สัตว์ ๔ เท้า รูปหงส์ผสมสิงห์ มีหัวเป็นสิงห์ ตัวเป็นสิงห์ เท้ามี ๔ นิ้ว เล็บยาว
เหรา หรือ เหรापต	ลักษณะเป็นรูปนาคผสมมังกร คือ มีหัวและตัวเป็นนาค มีเท้าและหนวดเป็นมังกร
อสุรปักษา หรืออสุรวิค	ลักษณะเป็นรูปยักษ์ผสมนก มีครึ่งบนเป็นยักษ์ประดับศิราภรณ์ และใส่เครื่องอย่างเสนายักษ์ ครึ่งล่างเป็นนก มีปีกออกมาจากเอว หางเป็นพวงเหมือนหางไก่ มี ๒ ขา เท้ามี ๔ นิ้ว เล็บยาว
อัปสรสีห์	มีลักษณะท่อนบนเป็นมนุษย์ผู้หญิง ท่อนล่างเป็นราชสีห์ เท้าเป็นกีบคู่อย่างกีบเท้ากวาง นรนาวิกเรียกว่า

อนึ่งในต้นฉบับสมุดภาพสัตว์หิมพานต์ มีคำศัพท์บางคำที่เป็นคำศัพท์เฉพาะ เช่น

เทศ	หมายถึง	ต่างประเทศ หรือแบบที่ได้มาจากต่างประเทศ
ผ่าน	หมายถึง	ลายขวางซึ่งมีอยู่ที่ร่างกายม้า
สีจัน	หมายถึง	สีเหลืองอ่อน
สีหง	หมายถึง	สีที่เจือสีแดง เมื่อต้องการให้สีมีความสดใส

หงชาติ	หมายถึง	สีแดงประสมกับสีอื่น ๆ
หงดิน	หมายถึง	สีแดงประสมกับสีอื่น ๆ
หงเสน	หมายถึง	สีแดงประสมกับสีอื่น ๆ
หงษบาท	หมายถึง	สีเหมือนดินหงษ์ คือ สีแดงเรื่อ หรือสีแดง

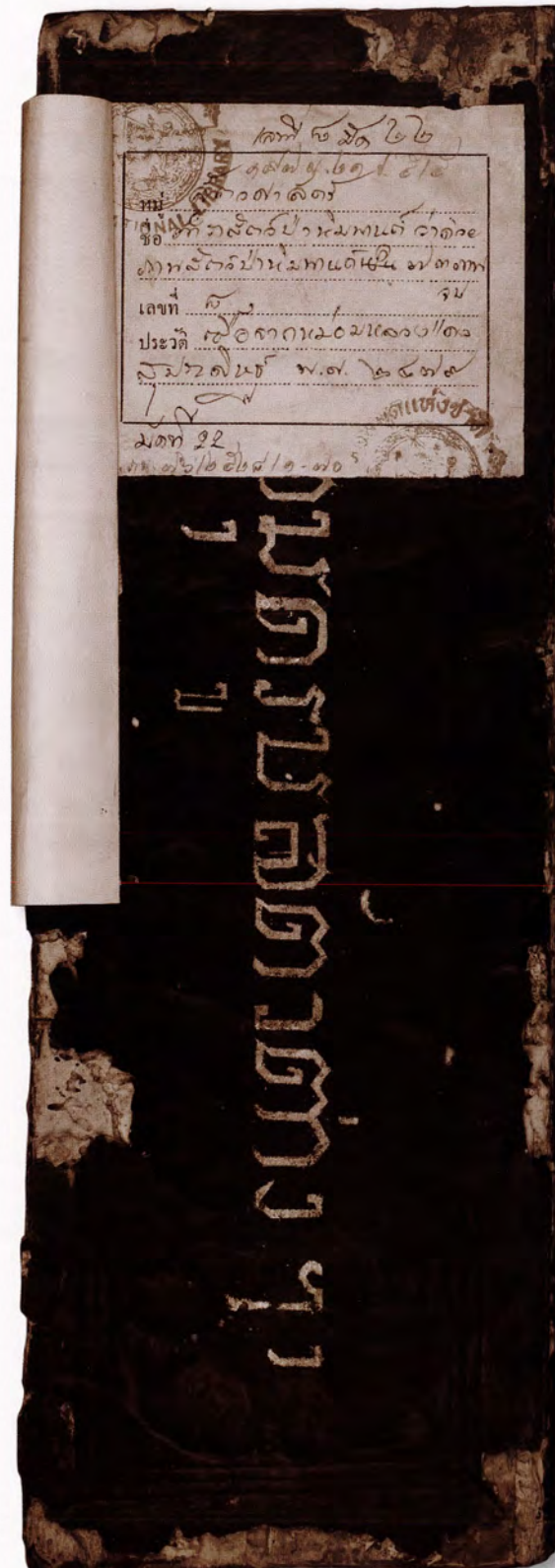
การจัดพิมพ์สมุดภาพสัตว์หิมพานต์ในครั้งนี้ นอกจากจะแสดงภาพสัตว์หิมพานต์เครื่องแห่สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทั้ง ๑๒ ภาพในบทนำเรื่องแล้ว ยังนำข้อมูลจากสมุดภาพสัตว์หิมพานต์ที่มีจำนวนครบบริบูรณ์อีก ๑ เล่ม คือ เลขที่ ๑๙๗ ซึ่งยังไม่เคยพิมพ์เผยแพร่เป็นลำดับต่อมา แล้วปิดท้ายด้วยฉบับเลขที่ ๑๙๕ ซึ่งได้เคยจัดพิมพ์ เมื่อพุทธศักราช ๒๕๒๕ พร้อมทั้งนำคำอธิบาย เรื่อง ภาพสัตว์หิมพานต์ที่อาจารย์ยัม ปันทยางกูร เรียบเรียงมาต่อเป็นภาคผนวก เพื่อเป็นข้อมูลสำหรับศึกษาเปรียบเทียบในรายละเอียดของภาพสัตว์หิมพานต์ต่าง ๆ ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

สมุดภาพสัตว์ป่าหิมพานต์ เลขที่ ๑๔๗
หมวดสัตวศาสตร์

◉ รูปเล่มต้นฉบับ ◉

หน้าต้นที่ ๑-๒

๐ ข้อความบานแพนง ๐

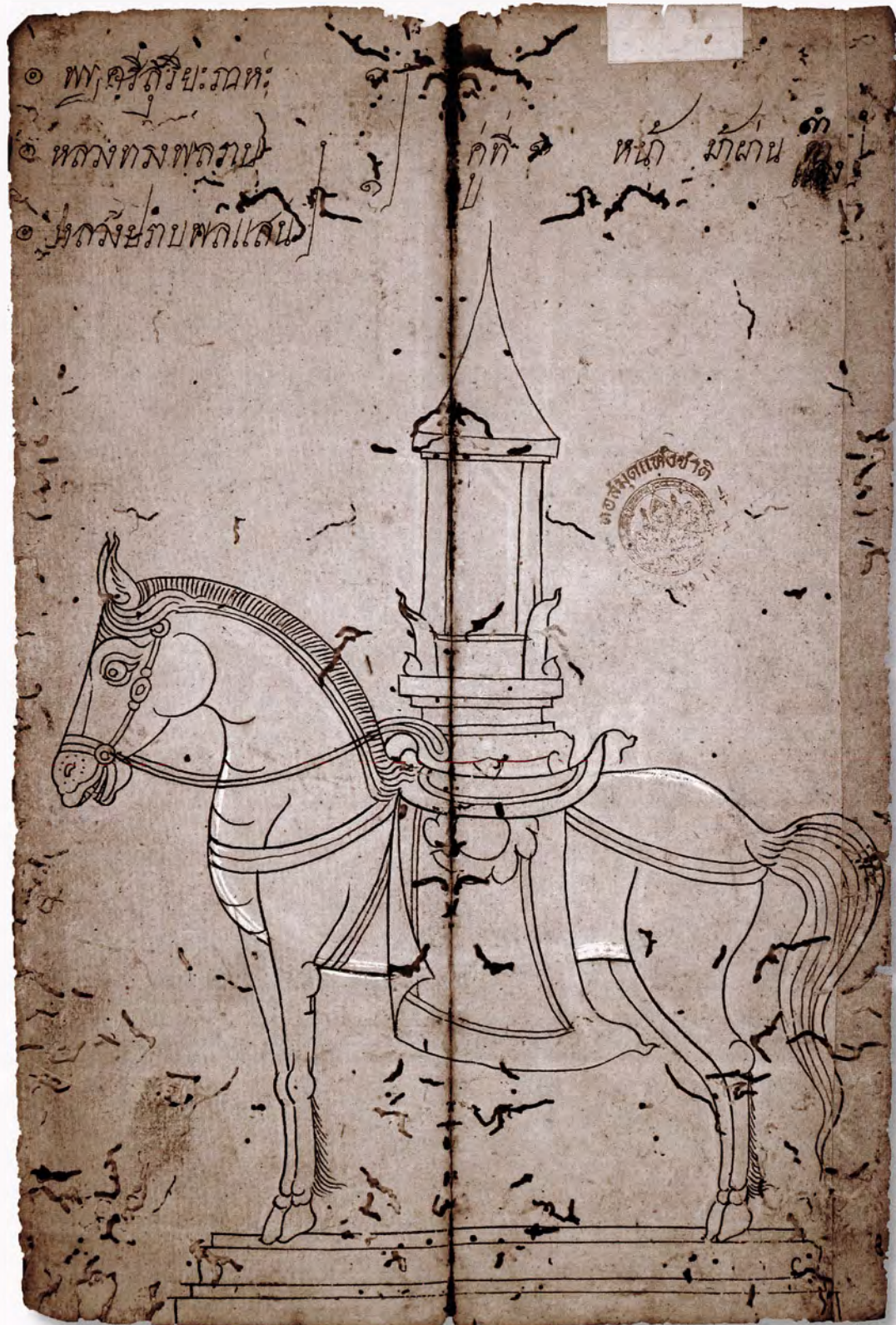

หน้าต้นที่ ๓ - ๔

๐ แรด ๐

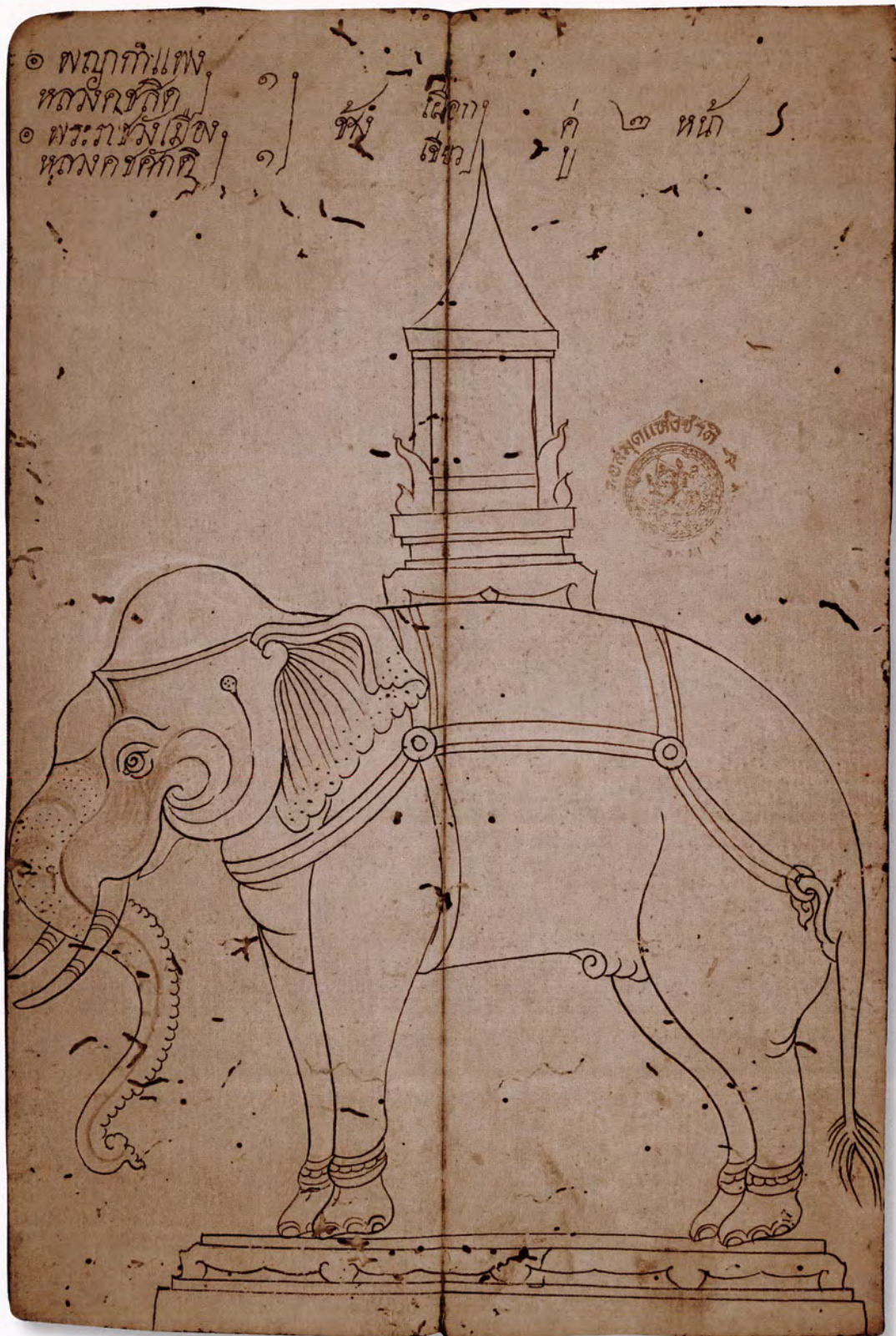

หน้าต้นที่ ๕-๖

๐ ม้าผ่านดำแดง ๐

หน้าต้นที่ ๗ - ๘

◉ ช้างเผือก ช้างเขียว ◉

หน้าต้นที่ ๙-๑๐

๐ ครุฑ ๐

๑ พระแก้วพระคณิศร

พระศรีวิไล

๑ พระวิเศษภัก

หัตถ์เทพวิทูร

ขลุ่ยวิทูรวิเศษ

หัตถ์เทพวิทูร

หัตถ์เทพวิทูร

นกเทศน์ในพิภพ คติ ๕ หน้า

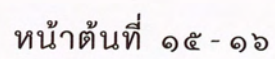

หน้าต้นที่ ๑๓ - ๑๔

◉ นกอินทรี ◉

๐ นกหัสดี ๐

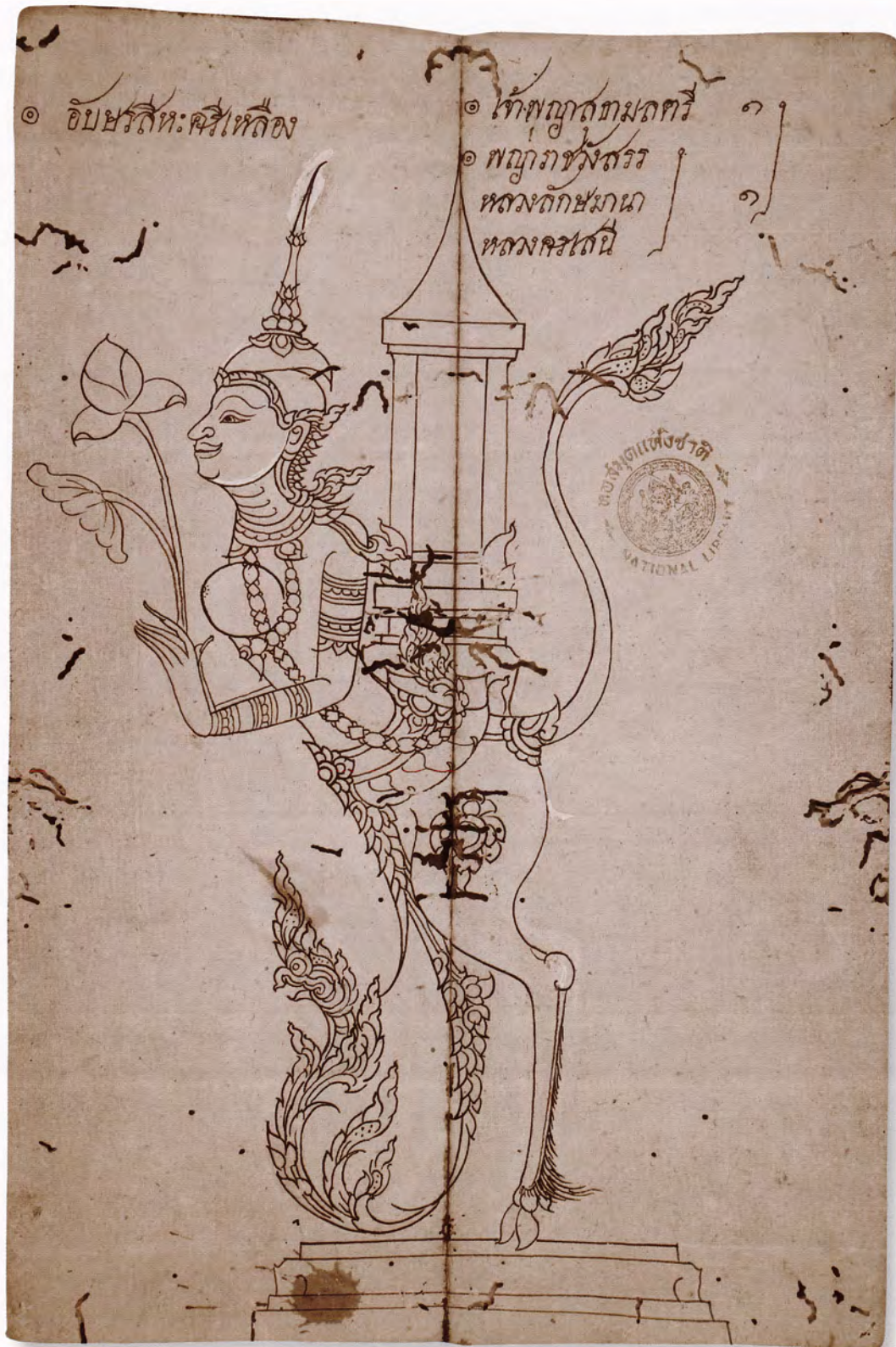

หน้าต้นที่ ๑๗-๑๘

๐ หงส์ ๐

หน้าต้นที่ ๑๙-๒๐

๑ อัมพรสิริหะ ๑

หน้าต้นที่ ๒๑ - ๒๒

๑ นกทนต์ทิมา ๑

หน้าต้นที่ ๒๕ - ๒๖

◉ เหมราช ◉

หน้าต้นที่ ๒๗ - ๒๘

๑ ทักทอ ๑

หน้าต้นที่ ๒๔-๓๐

๐ โต ๐

หน้าต้นที่ ๓๑ - ๓๒

๐ สิงห์ ๐

หน้าต้นที่ ๓๓ - ๓๔

๑ สถูปไตรภพ ๑

สมุดภาพสัตว์หิมพานต์

๑ เทพญาราช
พญาแม่เรือภักดี
พญารักษมณฑลไทร

กาลสีหะพื้นคำค ๑๕ หน้า

หน้าต้นที่ ๓๕ - ๓๖

๑ กาลสีหะ ๑

หน้าต้นที่ ๓๗ - ๓๘

๑ เกสรสิงหะ ๑

หน้าต้นที่ ๓๙-๔๐

๐ คชสีห์ ๐

๑ พญาศรีพิทักษ์
พญาพิทักษ์โกษา
พญาณรฤทธิโกษา

๒ ดินสือหิมพานต์ ๑๑ หน้า

หน้าต้นที่ ๔๑ - ๔๒

๑ ดินสือหิม ๑

หน้าต้นที่ ๔๕ - ๔๖

๑ ไกรสรราชสีห์ ๑

๑ พญาวีเศศศักดิ์
๑ พญาแม่เรอหิรัญ
พญาพิทักษ์ภมาถ

โลโตพื้นพคินค

๑ หล

หน้าต้นที่ ๔๙-๕๐

๐ กิเลน ๐

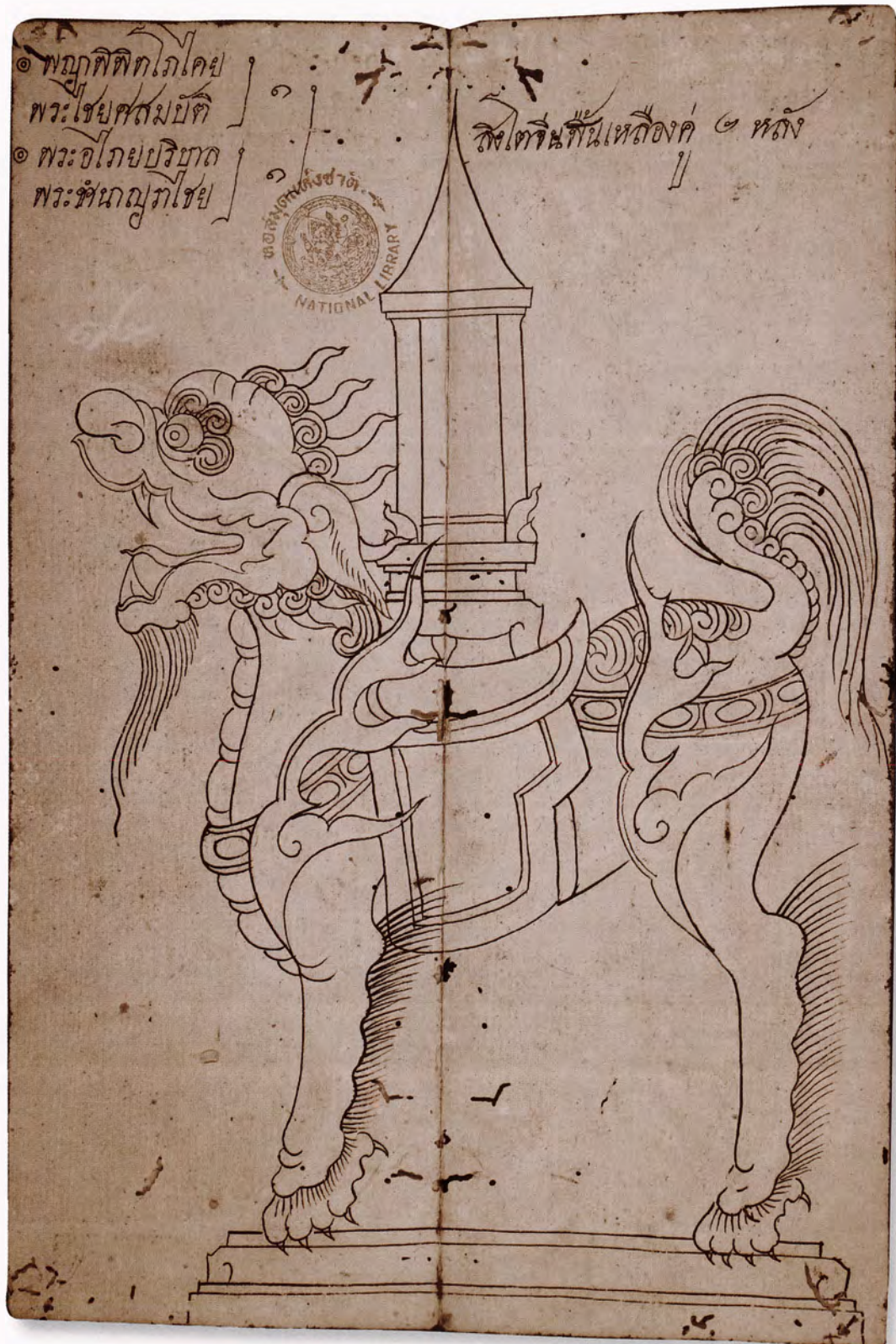

หน้าต้นที่ ๕๑ - ๕๒

๐ งายไส ๐

หน้าต้นที่ ๕๓ - ๕๔

◉ สิงโตจีน ◉

สมุดภาพสัตว์หิมพานต์

หน้าต้นที่ ๕๕ - ๕๖

๐ อสุราภักษพินธุสินธุ ๐

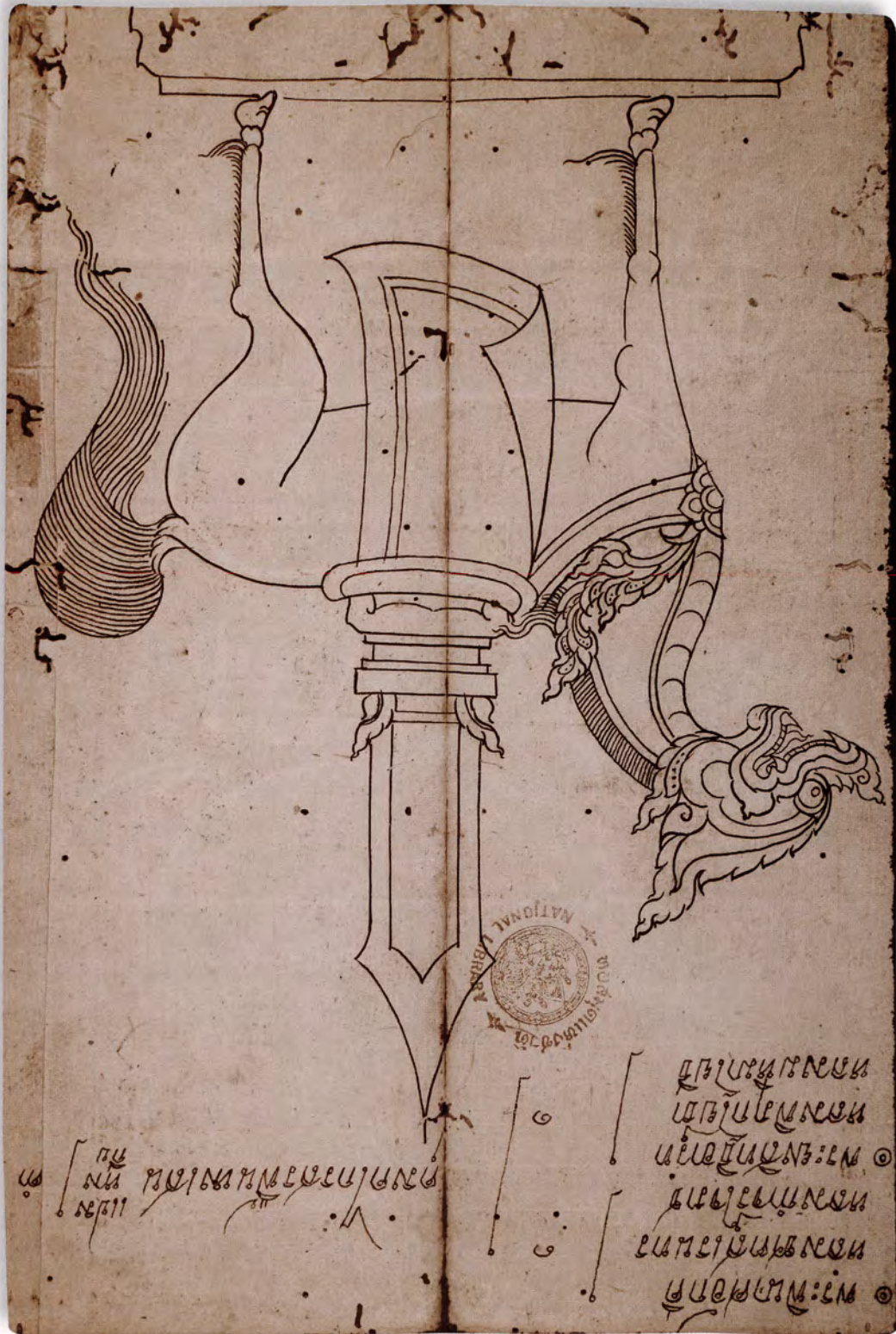

◉ ឧបសគ្គបុរាណ ◉

០១ - ១៥ ប្រភេទបុរាណ

ប្រភេទបុរាណ

หน้าต้นที่ ๖๑ - ๖๒

๐ อัสตรวิหค ๐

หน้าต้นที่ ๖๓ - ๖๔

◉ สินธพกฤษี ◉

๑ พระเทพวิสุทธิ
พระเถรสมุห
พระรัตนพิมล
๑ หลวงภานุวิเศษ
หลวงพิทักษ์วิน

ไกรสรจำแลงพินมวงอ่อน

หน้าต้นที่ ๖๕ - ๖๖

๑ ไกรสรจำแลง ๑

หน้าต้นที่ ๖๗ - ๖๘

๐ อสุรปักษี ๐

หน้าต้นที่ ๖๔-๗๐

๐ เทพนรสิงห์ ๐

หน้าต้นที่ ๗๑ - ๗๒

๐ เทพกนิร ๐

หน้าต้นที่ ๗๓ - ๗๔

◉ มยุรเวณไทย ◉

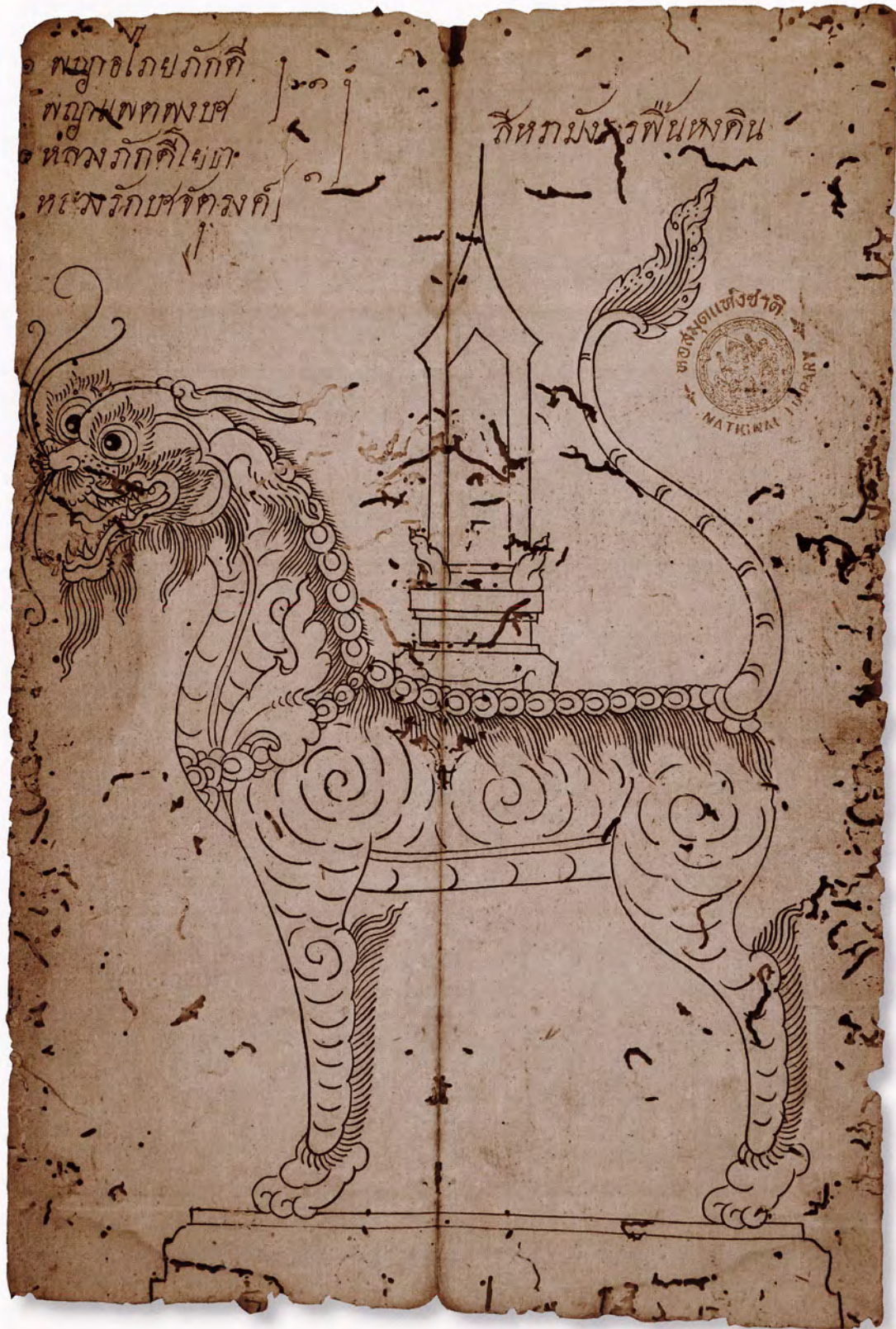

หน้าปลายที่ ๑-๒

๐ สีหคักคา ๐

หน้าปลายที่ ๓-๔

๐ สิทรามังกร ๐

หน้าปลายที่ ๕ - ๖

◉ กิเลนจีน ◉

หน้าปลายที่ ๗ - ๘

๐ กิหมิ ๐

หน้าปลายที่ ๙-๑๐

๐ ราชสีห์ ๐

หน้าปลายที่ ๑๑ - ๑๒

๐ อัครเทรา ๐

หน้าปลายที่ ๑๓ - ๑๔

๐ โตเทพสิงฆนัต ๐

หน้าปลายที่ ๑๕ - ๑๖

◉ สุบรรณเทรา ◉

๑ พญากิไยบรรณก
๑ พญามหิษา

นาคปักยันทพิณพศ

หน้าปลายที่ ๑๗-๑๘

๑ นาคปักยันท ๑

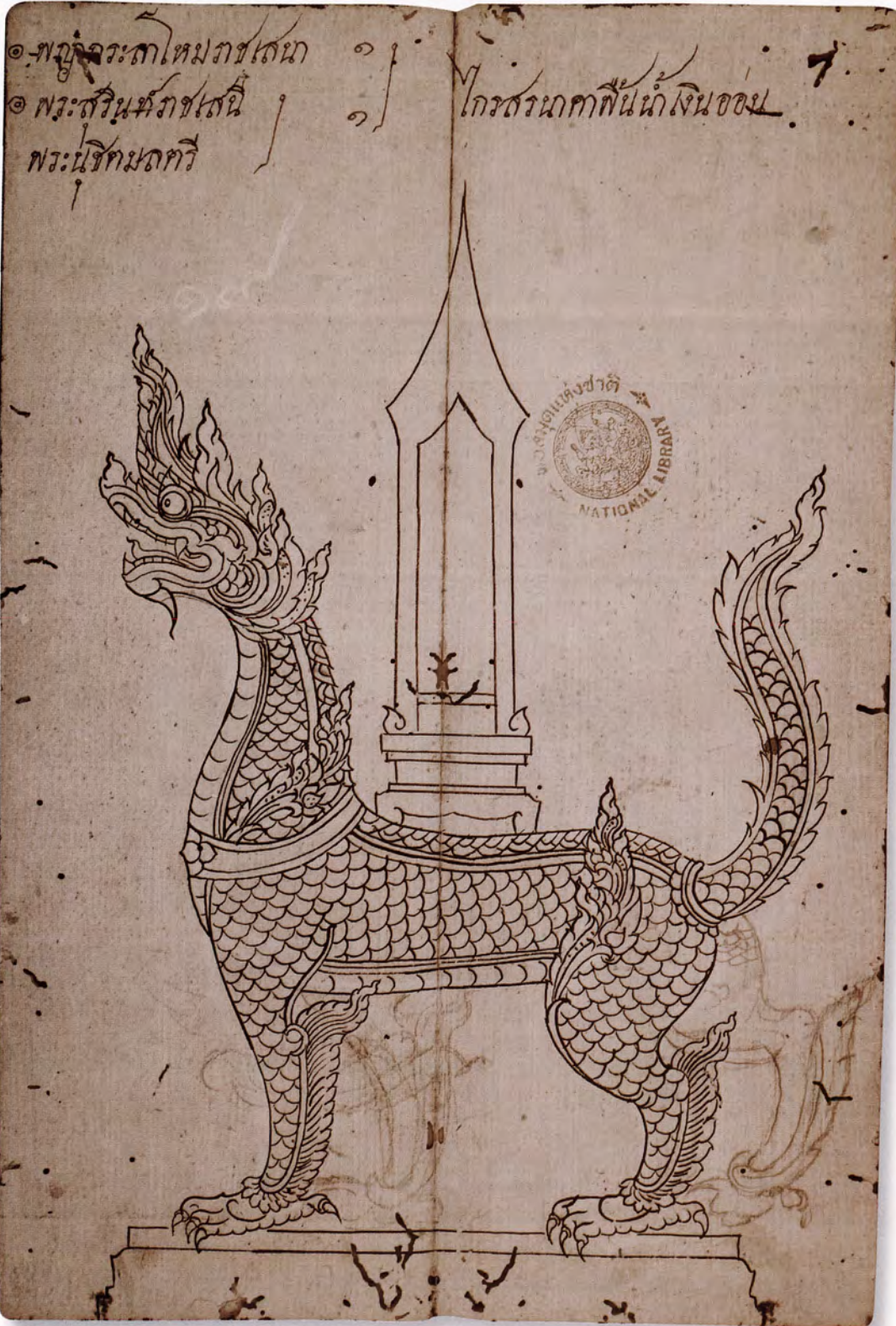

หน้าปลายที่ ๑๙-๒๐

๐ กบิลปัक्षा ๐

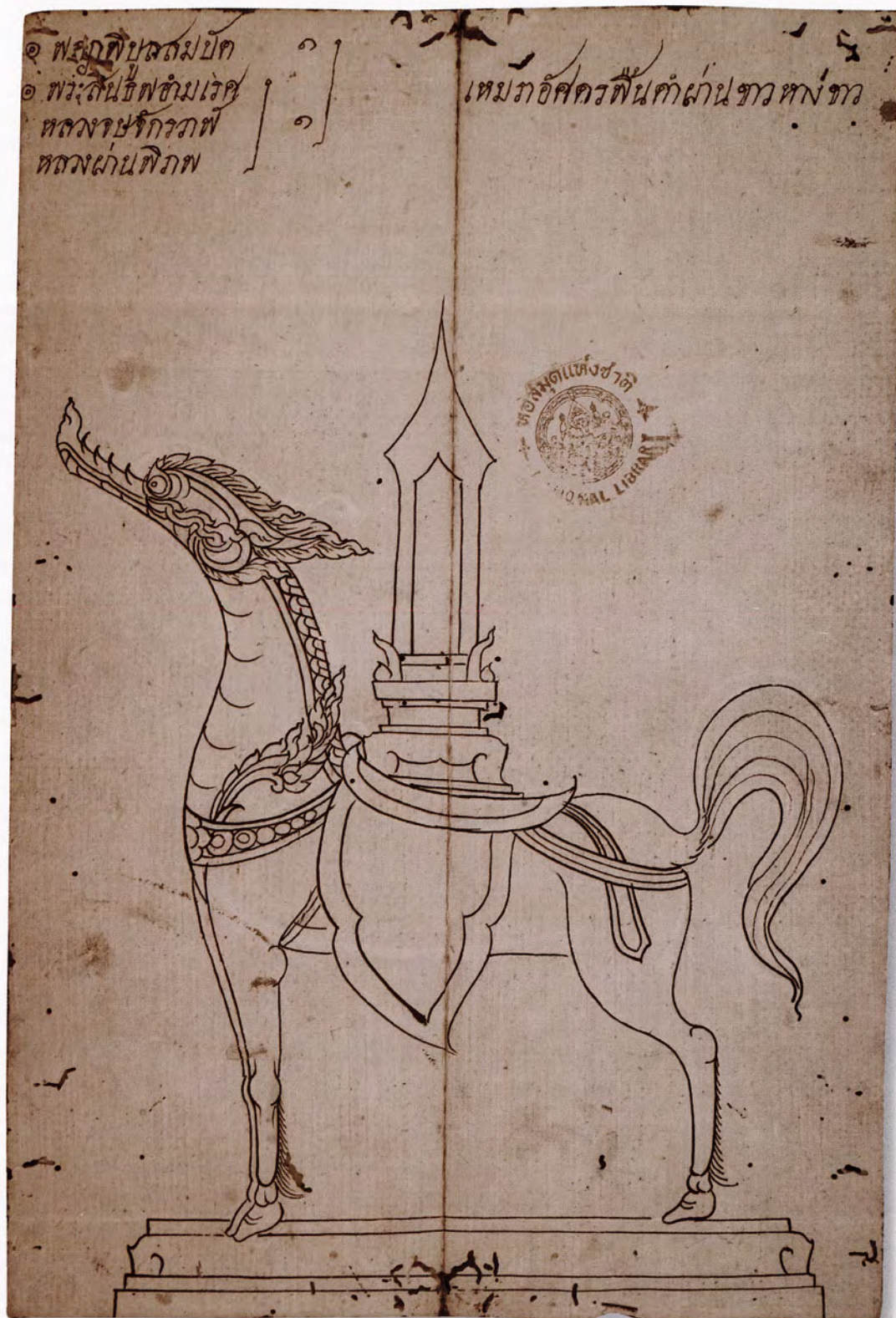

หน้าปลายที่ ๒๑ - ๒๒

๑ ไกรสรนาคา ๑

หน้าปลายที่ ๒๓ - ๒๔

๐ เหมราอัสดร ๐

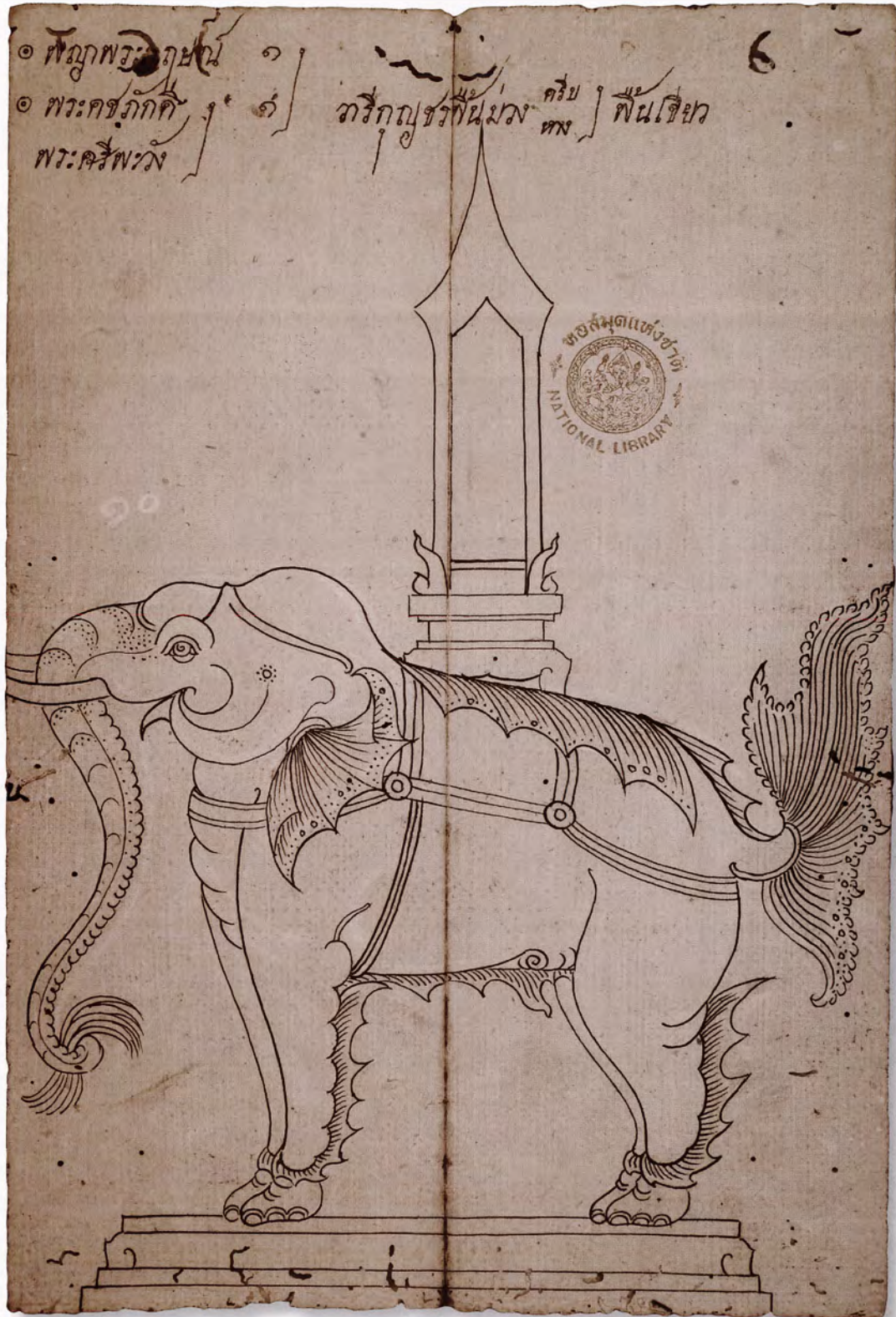

หน้าปลายที่ ๒๕ - ๒๖

๐ สินธพน์ทอิ ๐

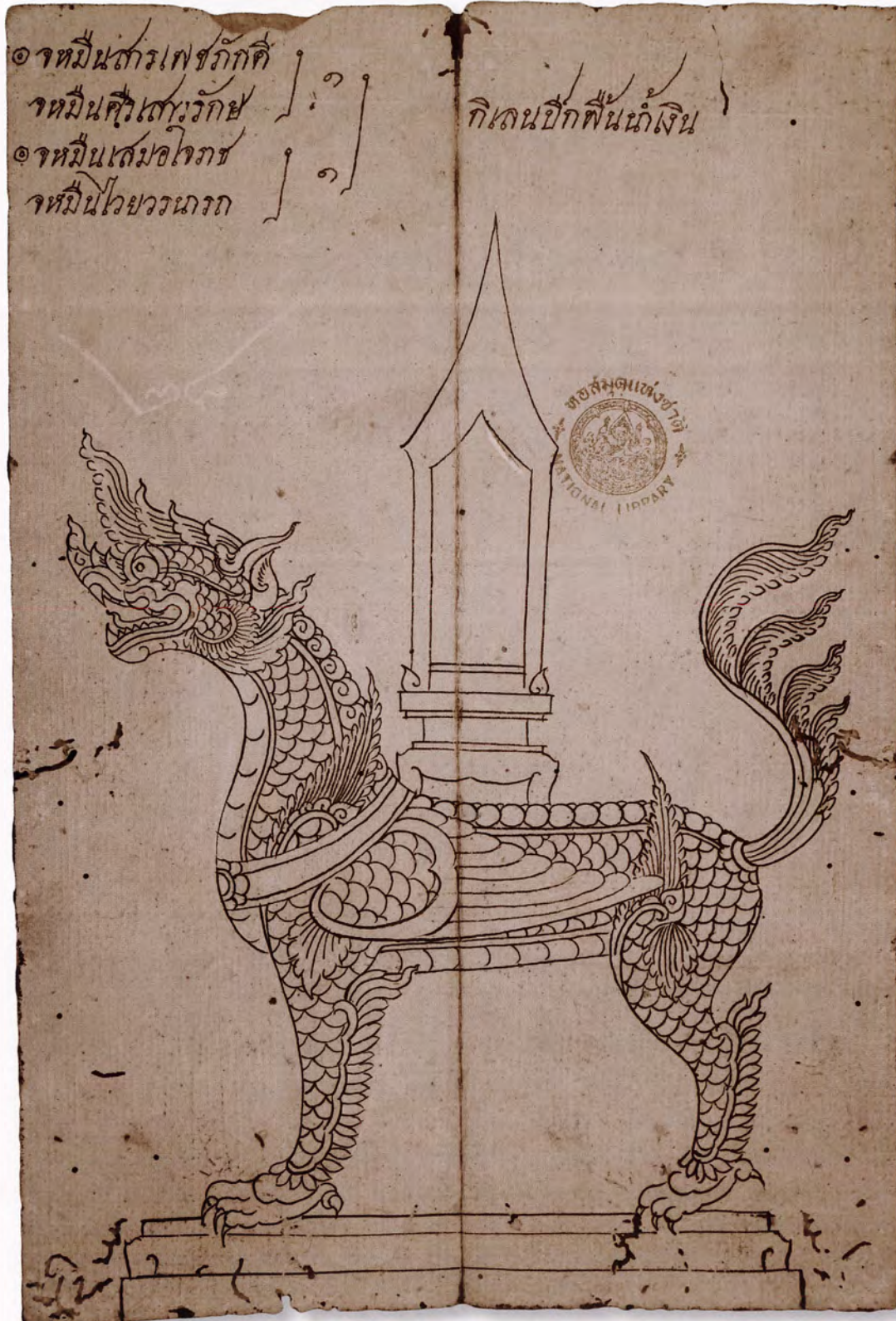

หน้าปลายที่ ๒๗ - ๒๘

๐ วารีกุญชร ๐

หน้าปลายที่ ๒๙ - ๓๐

๐ กิเลนปึก ๐

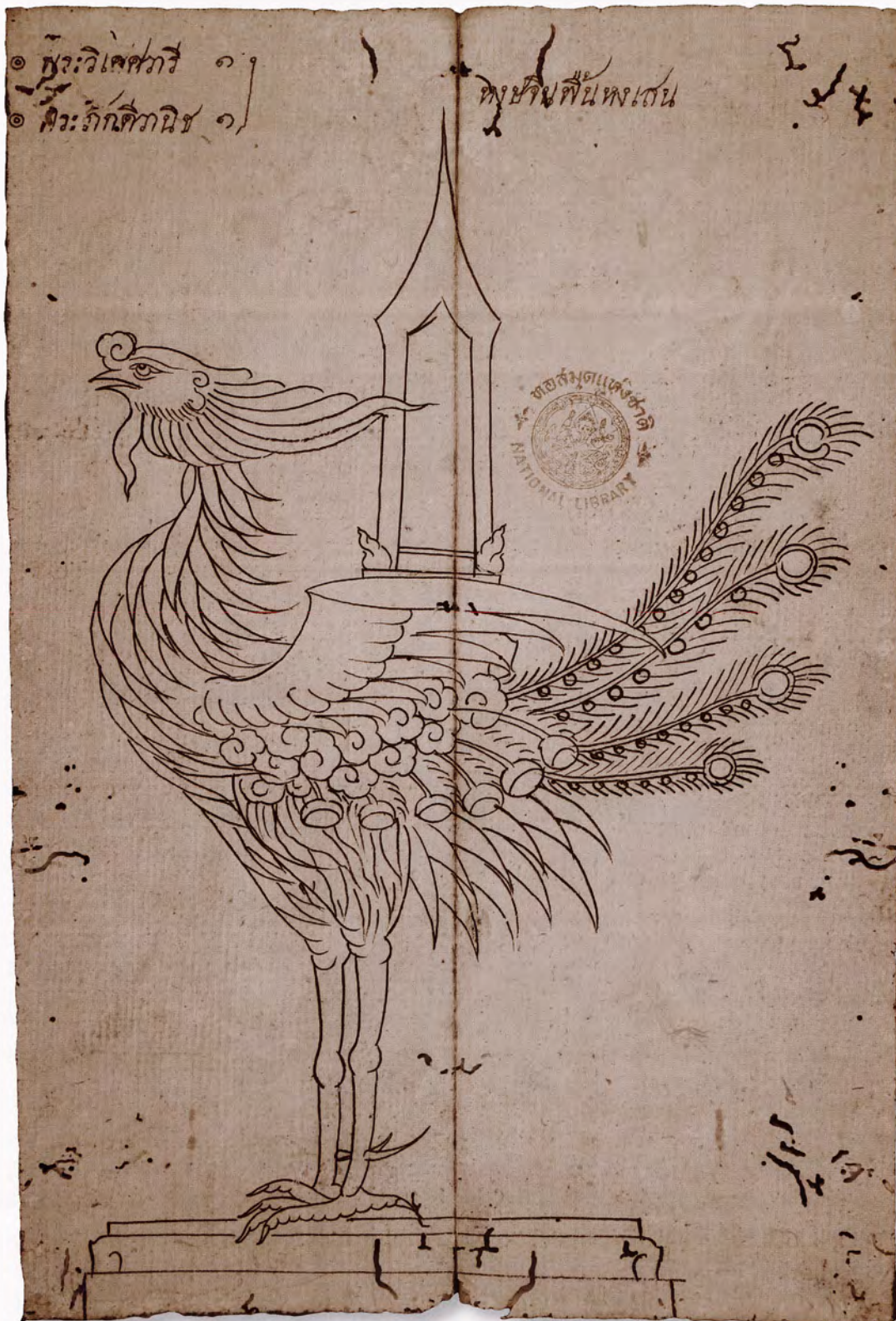

หน้าปลายที่ ๓๑ - ๓๒

๑ เสือบัก ๑

หน้าปลายที่ ๓๓ - ๓๔

๐ หงส์จีน ๐

หน้าปลายที่ ๓๕ - ๓๖

๐ สางแปรง ๐

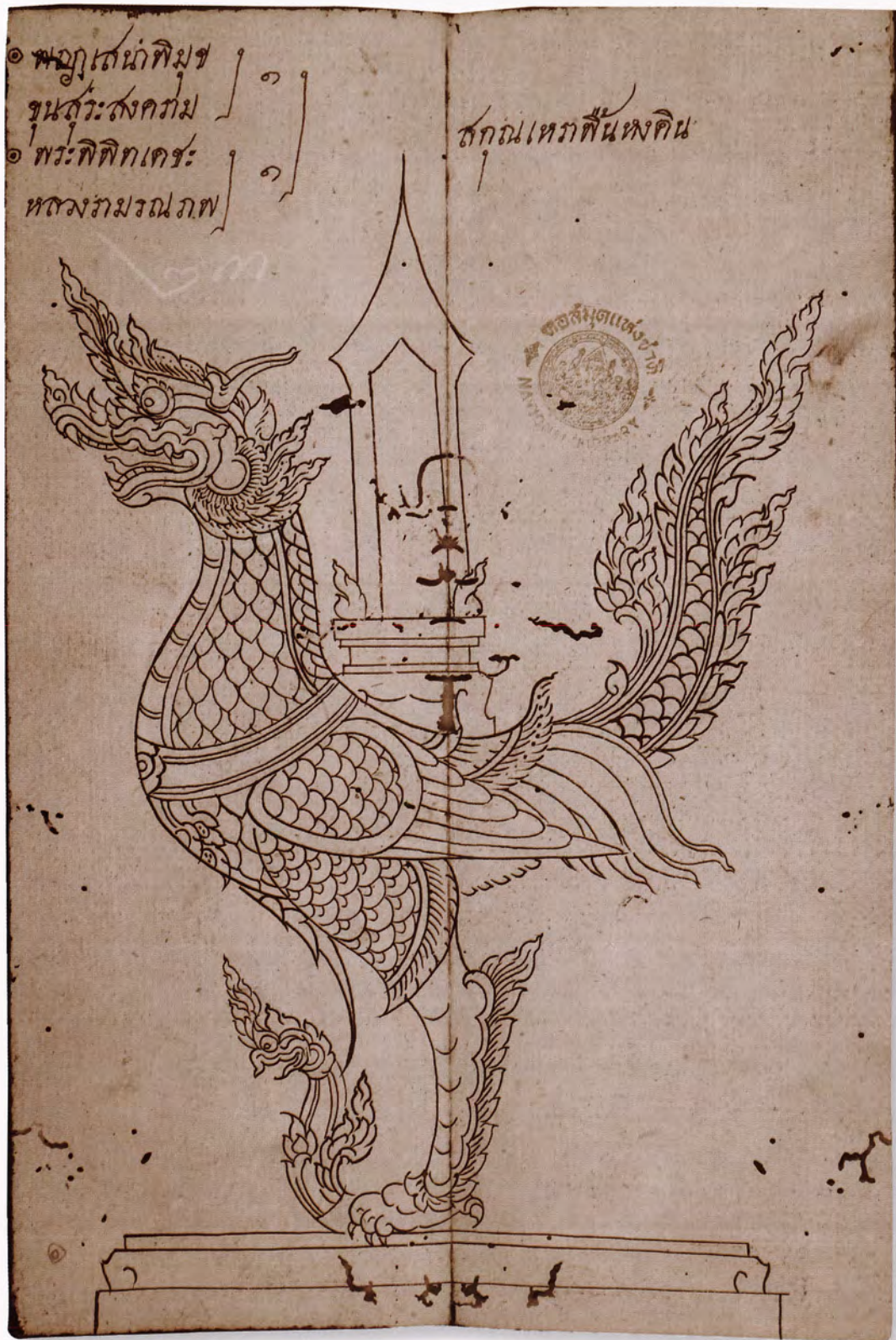

หน้าปลายที่ ๓๓ - ๓๔

๑. คชปักษา ๑

หน้าปลายที่ ๓๙ - ๔๐

๐ สกุณเทรา ๐

หน้าปลายที่ ๔๑ - ๔๒

๐ ครุฑ ๐

หน้าปลายที่ ๔๓ - ๔๔

๐ มังกรวิหค ๐

หน้าปลายที่ ๔๕ - ๔๖

◉ สิงหะพานร ◉

หน้าปลายที่ ๔๗-๔๘

◉ มยุรคนธรรพ์ ◉

๑ พญาวรคณาจักร
พญาวรคณาจักร
๑ พระศรีไกรทศ
พระราชมารดา

ไกรสรปักษีพันธุ์ของอนัน

หน้าปลายที่ ๔๙ - ๕๐

๑ ไกรสรปักษี ๑

หน้าปลายที่ ๕๑ - ๕๒

๐ ไก่เสฉวน ๐

หน้าปลายที่ ๕๓ - ๕๔

◉ สิ้นรูปกษี ◉

หน้าปลายที่ ๕๕ - ๕๖

๐ ไก๋ฮกเกี้ยน ๐

หน้าปลายที่ ๕๗ - ๕๘

๐ ไก่ตั้งเกีย ๐

๑ พญาพิไชย
พญาณรงค์เดช
๑ พระวิเชียรปรีชา
พระเมธาธิบดี
พระมหาวชิราวุธ

พานรมฤคพื้นเขียว

หน้าปลายที่ ๕๕-๖๐

๑ พานรมฤค ๑

หน้าปลายที่ ๖๑ - ๖๒

◉ กรินทปักษี ◉

๖ ขัณฑวิฆานโกษา
หลวงศรีนพค
๗ พระศรีภริยปริช
หลวงติกจิตรปริช

คุณคึกกษิณเต็นขาว ชัก เหว (ณ)] คำ
กับ แผล

หน้าปลายที่ ๖๓ - ๖๔

๐ ดุรงคปักชิน ๐

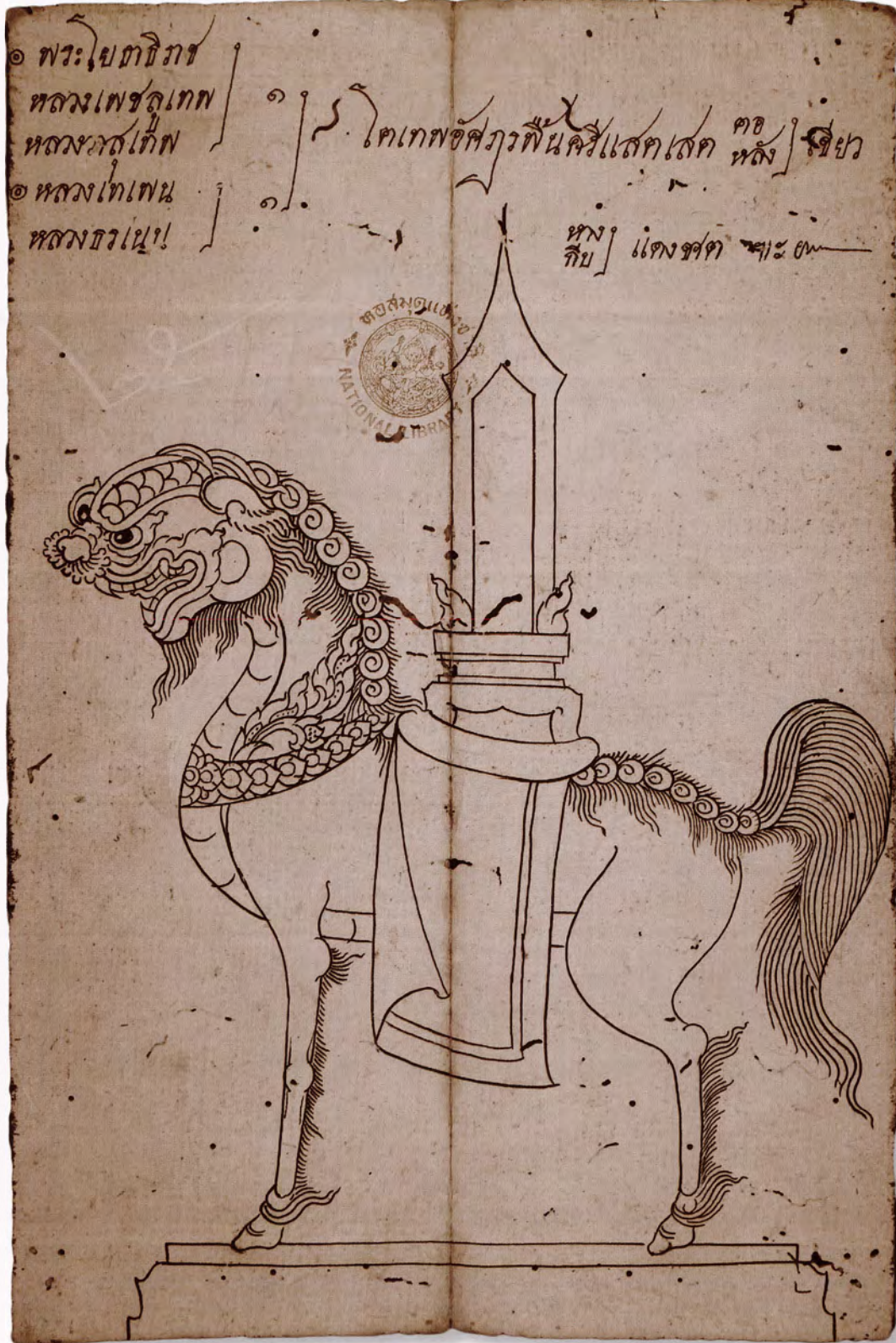

หน้าปลายที่ ๖๕ - ๖๖

๐ มังกรสุกณี ๐

หน้าปลายที่ ๖๗ - ๖๘

๐ โตเทพอัสดร ๐

หน้าปลายที่ ๖๔-๗๐

๐ ทิวากรจุฑบท ๐

หน้าปลายที่ ๗๑ - ๗๒

◉ พยัคฆไกรสิทธิ์ ◉

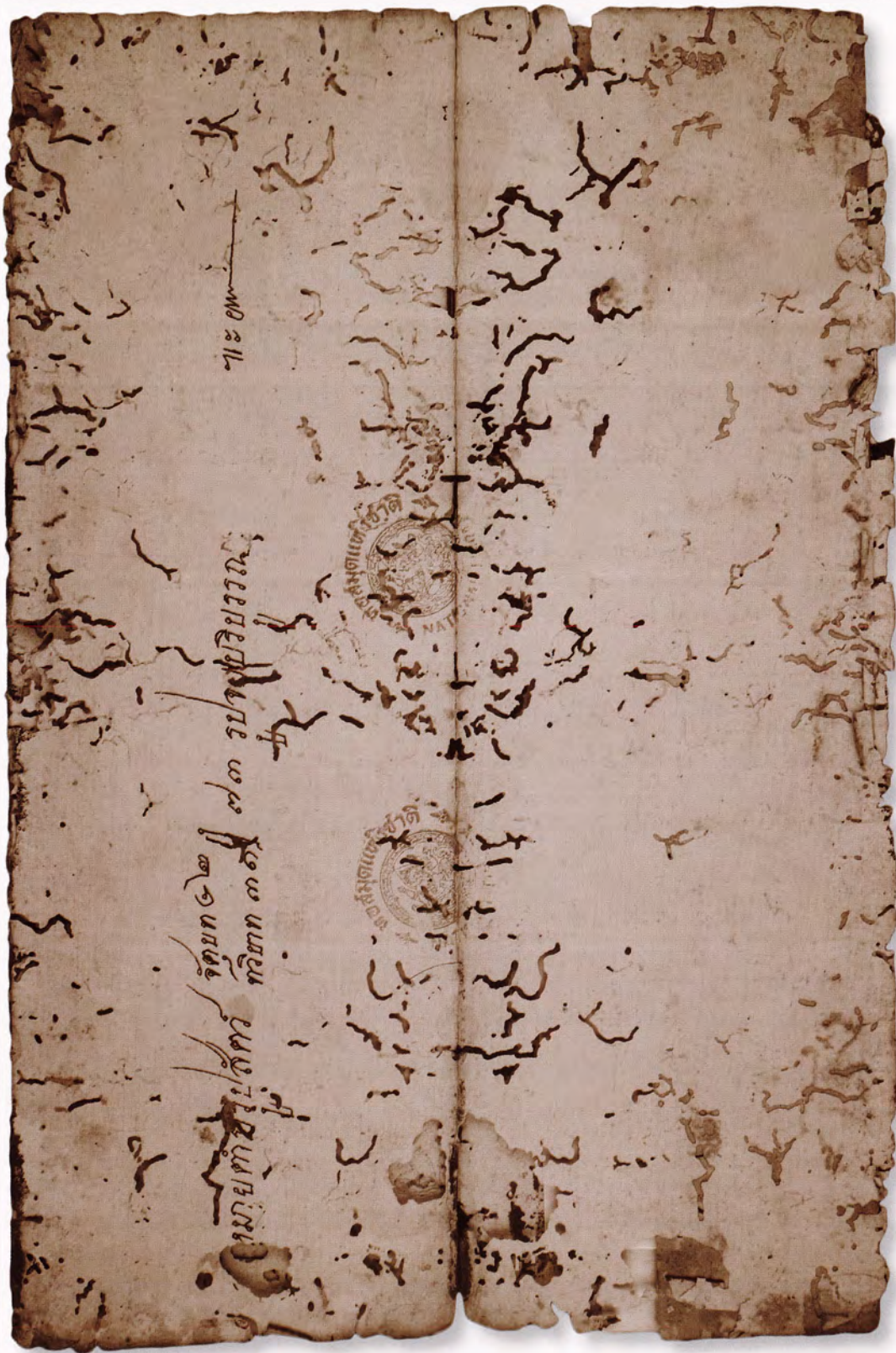

หน้าปลายที่ ๗๓ - ๗๔

◉ ไกรสรคาวิ ◉

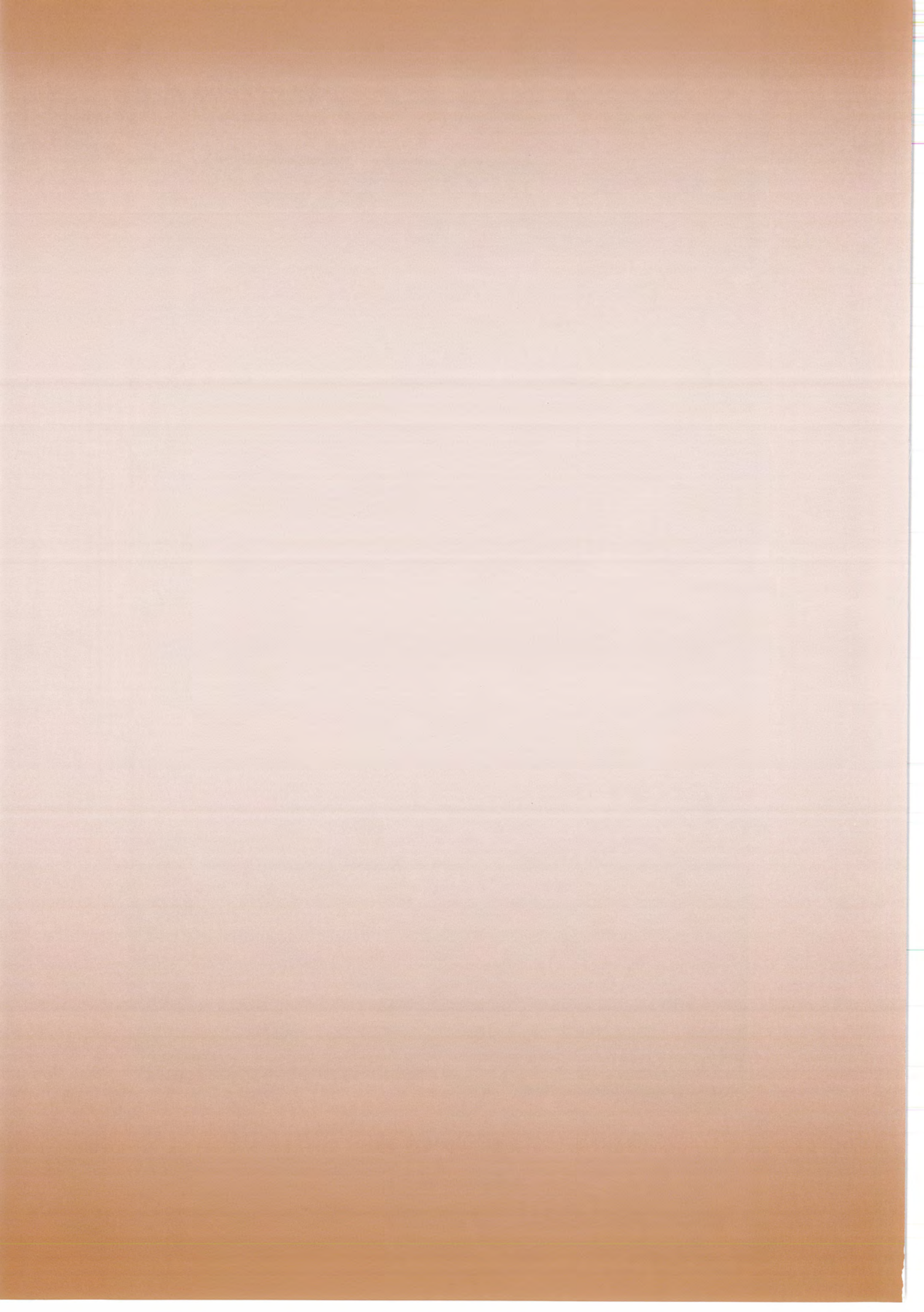

หน้าปลายที่ ๗๕

๐ ข้อความสรุปจบ ๐

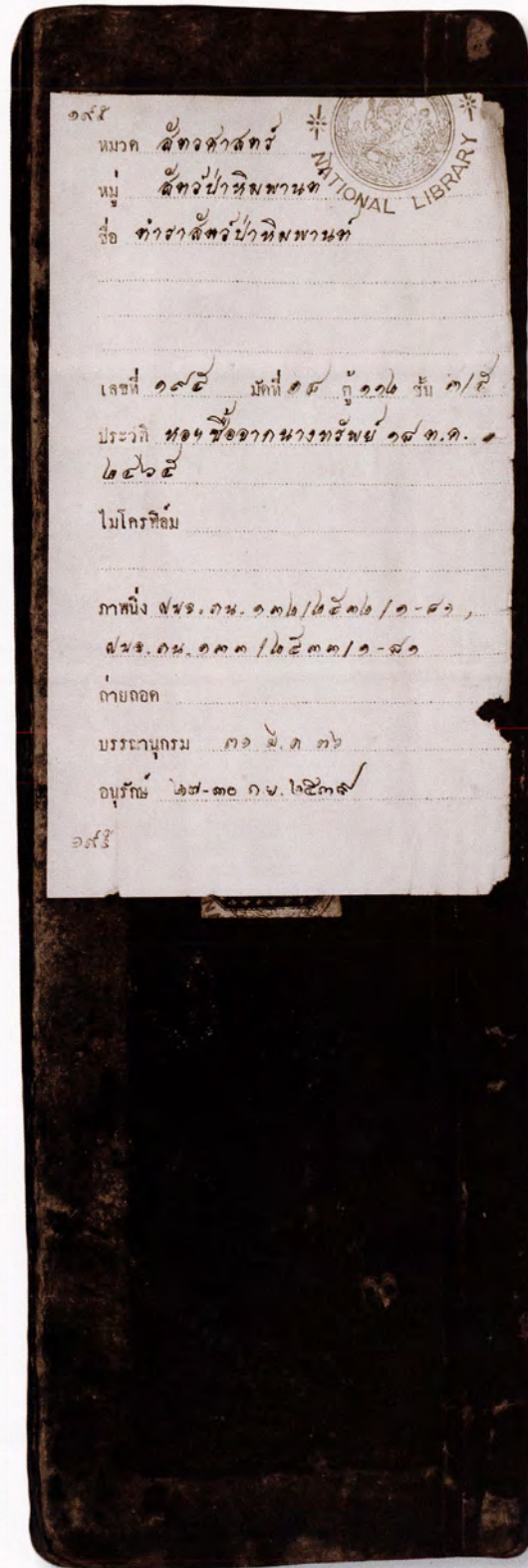

สมุดภาพสัตว์ป่าหิมพานต์ เล่มที่ ๑๔๕
หมวดสัตวศาสตร์

๑ รูปเล่มต้นฉบับ

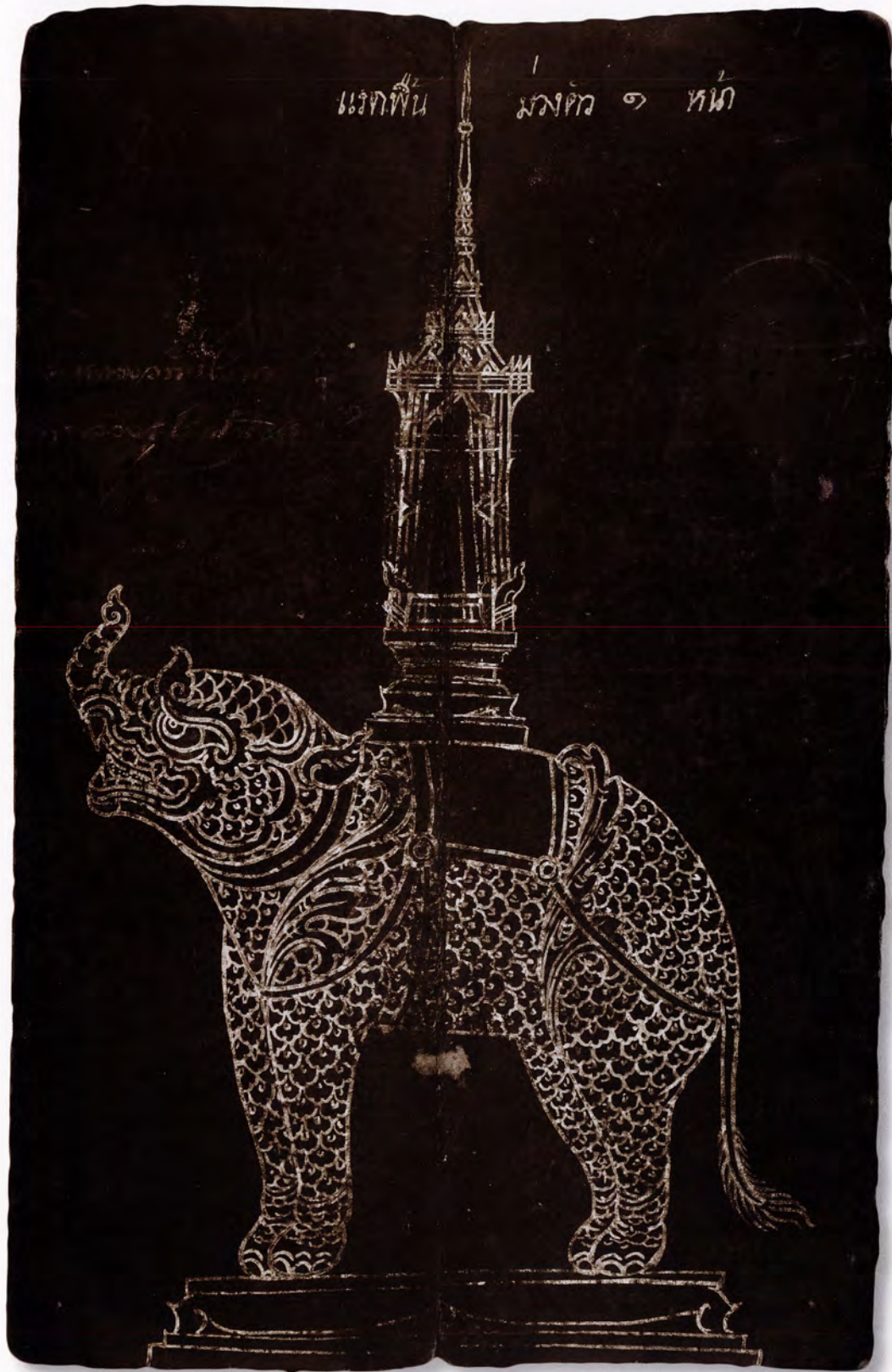

หน้าต้นที่ ๑

๐ ชื่อความบานแพนง ๐

หน้าตันที่ ๒ - ๓

๐ แรด ๐

หน้าต้นที่ ๔-๕

◉ ม้าผ่านดำแดง ◉

หน้าต้นที่ ๖ - ๗

◉ ช้างเผือก ช้างเขียว ◉

หน้าต้นที่ ๘ - ๙

๐ ครุฑ ๐

หน้าต้นที่ ๑๐-๑๑

◉ นกเทศ ◉

หน้าต้นที่ ๑๒ - ๑๓

◉ นกอินทรี ◉

หน้าต้นที่ ๑๔-๑๕

◉ นกหัสติจันทร์ ◉

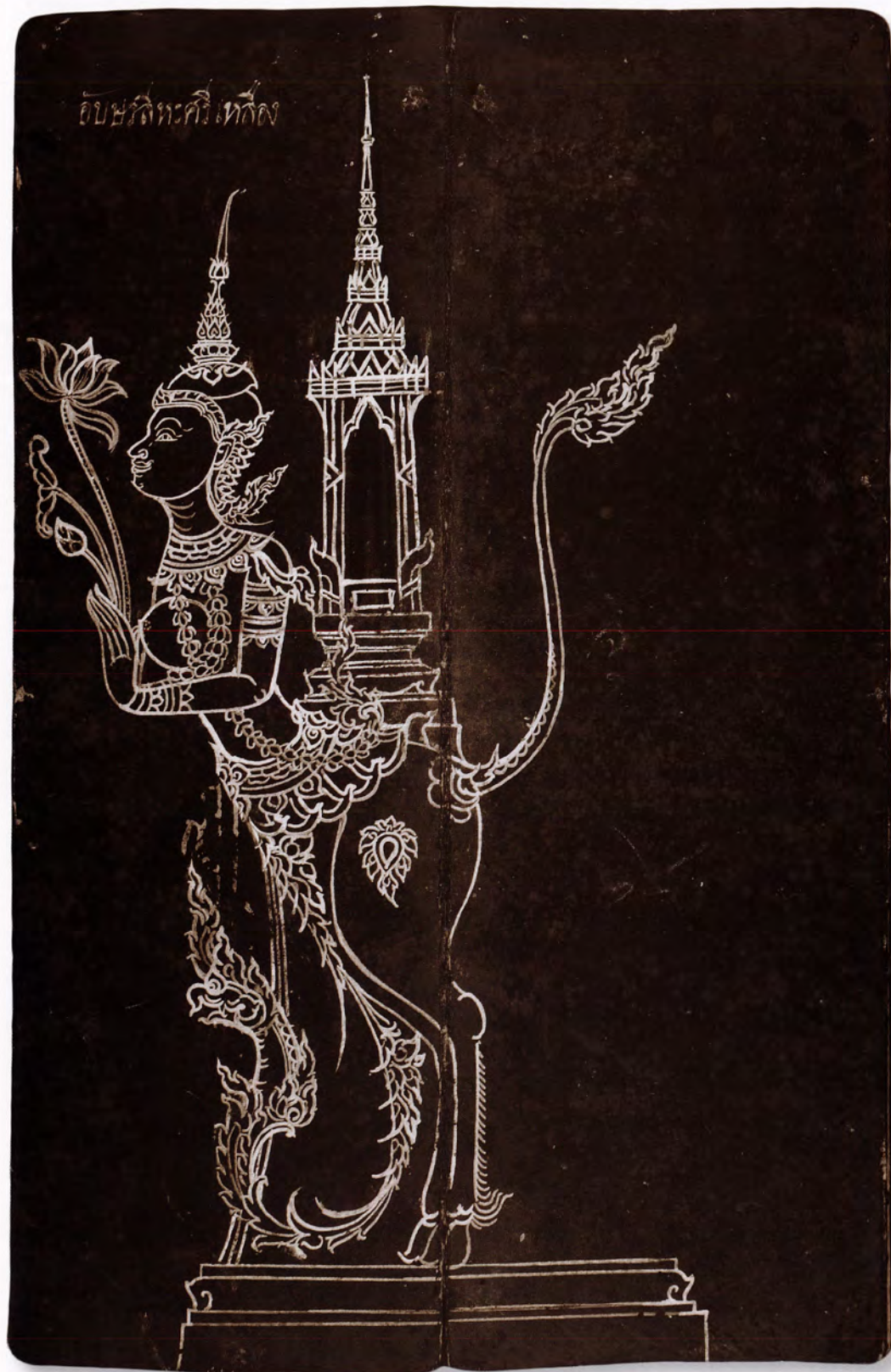

หน้าต้นที่ ๑๖ - ๑๗

๐ หงส์ ๐

หน้าต้นที่ ๑๘ - ๑๙

◉ อัปสรสีหะ ◉

หน้าต้นที่ ๒๐-๒๑

◉ นกทณติมา ◉

หน้าต้นที่ ๒๒ - ๒๓

๐ นกการวิก ๐

หน้าต้นที่ ๒๔-๒๕

◉ เทมราช ◉

ท้าวทนต์ มงขณ กุ ๑๑ หม

หน้าต้นที่ ๒๖ - ๒๗

๐ ทักทอ ๐

หน้าต้นที่ ๒๘-๒๙

๐ โต ๐

สิงหะ พินมวงอ่อน คู่ ๑๓ หน้า

หน้าต้นที่ ๓๐ - ๓๑

◉ สิงหะ ◉

หน้าต้นที่ ๓๒ - ๓๓

๐ สกุณไกรสร ๐

กาลสีหะพินาศ

คู่ ๑๕ หัก

หน้าตั้นที่ ๓๔ - ๓๕

◉ กาลสีหะ ◉

หน้าต้นที่ ๓๖ - ๓๗

◉ เกษรสิงหะ ◉

หน้าต้นที่ ๓๘ - ๓๙

◉ คชสีหะ ◉

หน้าต้นที่ ๔๐ - ๔๑

◉ ดินสือหะ ◉

หน้าต้นที่ ๔๒ - ๔๓

๐ บันฑุราชสีห์ ๐

หน้าต้นที่ ๔๔-๔๕

◉ ไกรสรราชสีห์ ◉

หน้าต้นที่ ๔๖ - ๔๗

◉ โลโต ◉

หน้าต้นที่ ๔๘-๔๙

๐ กิเลน ๐

หน้าตั้นที่ ๕๐ - ๕๑

๐ งายไส ๐

หน้าต้นที่ ๕๒ - ๕๓

◉ สิงโตจีน ◉

หน้าต้นที่ ๕๔-๕๕

◉ อสุรวายุภักษ์ ◉

หน้าต้นที่ ๕๖ - ๕๗

◉ มัจฉานุ ◉

หน้าต้นที่ ๕๘ - ๕๙

◉ ดุรงค์ไกรสร ◉

หน้าต้นที่ ๖๐ - ๖๑

◉ อัครวิหค ◉

ลีนทพทุ ขวพณียวอน ปททลึง
ทง กีบ } คำ

หน้าตั้นที่ ๖๒ - ๖๓

◉ สีนธพญูชร ◉

หน้าต้นที่ ๖๔ - ๖๕

◉ ไกรสรจำแลง ◉

หน้าต้นที่ ๖๖ - ๖๗

๐ อสุรปักษี ๐

หน้าต้นที่ ๖๔ - ๖๕

◉ เทพนรสิงห์ ◉

๑ เทพกนิร

กนิร

หน้าต้นที่ ๗๐ - ๗๑

๑ เทพกนิร ๑

หน้าต้นที่ ๗๒ - ๗๓

◉ มยุรเวณไทย ◉

หน้าต้นที่ ๗๔ - ๗๕

๐ สีหคัคคา ๐

หน้าต้นที่ ๗๖ - ๗๗

◉ สิงห์มัจฉกริยา ◉

หน้าต้นที่ ๗๘ - ๗๙

◉ กิเลนจีน ◉

หน้าปลายที่ ๑ - ๒

◉ ไม่ปรากฏชื่อ ◉

หน้าปลายที่ ๓ - ๔

◉ ม้ารีศ ◉

หน้าปลายที่ ๕ - ๖

๐ อัสดรเทรา ๐

หน้าปลายที่ ๗ - ๘

◉ โตเทพสิงหนัต ◉

หน้าปลายที่ ๙-๑๐

◉ สุบรรณเทรา ◉

หน้าปลายที่ ๑๑ - ๑๒

◉ นาคาปักชิน ◉

หน้าปลายที่ ๑๓ - ๑๔

◉ กบิลปักษี ◉

หน้าปลายที่ ๑๕ - ๑๖

◉ ไกรสรนาคร ◉

เทมราอัศดร

หน้าปลายที่ ๑๗-๑๘

◉ เทมราอัศดร ◉

หน้าปลายที่ ๑๙-๒๐

◉ สิงหนัทธี ◉

หน้าปลายที่ ๒๑ - ๒๒

◉ วารัฎฐ ◉

หน้าปลายที่ ๒๓ - ๒๔

◉ กิเลนปึก ◉

หน้าปลายที่ ๒๕ - ๒๖

๐ เสือป่า ๐

หน้าปลายที่ ๒๗-๒๘

๐ หงส์จีน ๐

หน้าปลายที่ ๒๕-๓๐

๐ สางแปรง ๐

หน้าปลายที่ ๓๑ - ๓๒

๐ คชปักษา ๐

หน้าปลายที่ ๓๓ - ๓๔

๐ สกุนเทรา ๐

หน้าปลายที่ ๓๕ - ๓๖

◉ มังกรวิหค ◉

หน้าปลายที่ ๓๗ - ๓๘

◉ สิงห์พานร ◉

หน้าปลายที่ ๓๙ - ๔๐

๐ มยุรคนธรรพ์ ๐

หน้าปลายที่ ๔๑ - ๔๒

◉ ไกรสรปักษา ◉

หน้าปลายที่ ๔๓ - ๔๔

◉ ไก่เสฉวน ◉

หน้าปลายที่ ๔๕ - ๔๖

◉ สินรุภิกษี ◉

หน้าปลายที่ ๔๗ - ๔๘

◉ ไถ่ฮกเกี้ยน ◉

หน้าปลายที่ ๔๔-๕๐

◉ ไก่ตั้งเกีย ◉

หน้าปลายที่ ๕๑ - ๕๒

๐ พานรมฤค ๐

หน้าปลายที่ ๕๓ - ๕๔

◉ ตรงคปภิน ◉

หน้าปลายที่ ๕๕ - ๕๖

◉ กรินทปักษา ◉

หน้าปลายที่ ๕๗-๕๘

◉ มังกรสกุนี ◉

หน้าปลายที่ ๕๕-๖๐

◉ โตเทพอัสตร ◉

หน้าปลายที่ ๖๑ - ๖๒

◉ ทิวากรจัตุบท ◉

หน้าปลายที่ ๖๓-๖๔

◉ พยัคฆไกรสีห์ ◉

หน้าปลายที่ ๖๕ - ๖๖

๐ สีหคาริ ๐

หน้าปลายที่ ๖๗-๖๘

◉ พยัคฆมณฑลย ◉

หน้าปลายที่ ๖๔ - ๗๐

◉ กุมภนิมิตร ◉

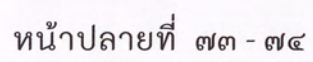
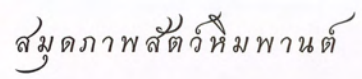

หน้าปลายที่ ๗๑ - ๗๒

๐ เทพปักขี ๐

๐ สีหสุพรรณ ๐

หน้าปลายที่ ๗๕ - ๗๖

◉ ไม่ปรากฏชื่อ ◉

บรรณานุกรม

- กรมวิชาธิการ กระทรวงธรรมการ. **ปฏิทินสำหรับคั่นวันเดือนจันทรคติกับสุริยคติแต่ปีชวดจัตวาศก ร.ศ. ๑ พ.ศ. ๒๓๒๕ จ.ศ. ๑๑๔๔ ถึงปีชวอกจัตวาศก ร.ศ. ๑๕๑ พ.ศ. ๒๔๗๕ จ.ศ. ๑๒๙๔**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๗๔.
- คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี. **สมุดภาพสัตว์หิมพานต์**. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๒๕.
- จกกวาพทีปนี** โดย พระสิริมังคลาจารย์. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๘.
- “ตำราสัตว์ป่าหิมพานต์”. หอสมุดแห่งชาติ. **หนังสือสมุดไทยดำ**. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์ (ขาว, ดินสอ, หรดาล). ม.ป.ป. เลขที่ ๑๙๕. หมวดสัตวศาสตร์.
- “ตำราสัตว์ป่าหิมพานต์”. หอสมุดแห่งชาติ. **หนังสือสมุดไทยดำ**. เส้นรงค์ (ขาว, ดินสอ). ม.ป.ป. เลขที่ ๑๙๖. หมวดสัตวศาสตร์.
- “แบบพระเบญจา”. หอสมุดแห่งชาติ. **หนังสือสมุดไทยดำ**. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์ (ขาว, หรดาล). ม.ป.ป. เลขที่ ๒๐. หมวดตำราภาพ.
- ประสงค์ พวงดอกไม้. **สมุดภาพลายไทย ชุด สัตว์หิมพานต์**. กรุงเทพฯ: บริษัท รวมสาส์น (1977) จำกัด, ม.ป.ป.
- พจนานุกรมศัพท์ศิลปกรรม อักษร ก - ฮ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐.
- พญาลีไทย. **ไตรภูมิภูมิกถา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานทอดผ้ากฐิน ณ วัดทับสะแก จังหวัดประจวบคีรีขันธ์, ๒๕๒๕.
- มาลัย จันสัญญาชัย และหลวงประสิทธิ์บุรีรักษ์. **วจนานุกรม พ.ศ. ๒๔๖๖**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เจริญผล, ๒๔๖๖.
- เศรษฐมนต์ กาญจนกุล. **สรรพสัตว์ในหิมพานต์**. กรุงเทพฯ: บริษัท สงวนกิจการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๕.
- “สมุดรูปสัตว์ต่าง ๆ”. หอสมุดแห่งชาติ. **หนังสือสมุดไทยขาว**. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์ (ดินสอ, หมึก). จ.ศ. ๑๑๙๗ (พ.ศ. ๒๓๗๘). เลขที่ ๑๙๗. หมวดสัตวศาสตร์.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ตำรงราชานุภาพ. **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๑๙**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.
- _____. **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๒๐**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.
- สมบัติ พลายน้อย. **สัตว์หิมพานต์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: บริษัท ดันอ้อ จำกัด, ๒๕๓๔.
- อุดม ดุจศรีวัชร. **หนังสือส่งเสริมการอ่าน เรื่อง สัตว์หิมพานต์จากจิตรกรรมฝาผนังรามเกียรติ์**. กรุงเทพฯ: บริษัท อักษราพิพัฒน์ จำกัด, ๒๕๓๗.

ภาคผนวก

อธิบายเรื่องภาพสัตว์หิมพานต์

นายยิ้ม ปั่นตยงกร เรียบเรียง

๑. ความเป็นมาของภาพสัตว์หิมพานต์เท่าที่พบหลักฐาน มีดังที่จะได้ประมวลมาเสนอ ดังต่อไปนี้

ครั้งโบราณกาล ขนชาติเขมรถือระบอบเทวนิยมตามทศนคติของพราหมณ์ราชบุโรหิตาจารย์ โดยเฉพาะเรื่องพระมหากษัตริย์ เมื่อทรงพระราชสมภพก็ถือเป็นทิพยเทพาวตาร ครั้นถึงวาระสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพก็ใช้คำว่า สวรรคต หมายความว่าเสด็จไปสู่เทวาลัยสถาน ณ เขาพระสุเมรุ ส่วนพระบรมศพนั้นก็อัญเชิญไปถวายพระเพลิง ณ พระเมรุที่ได้จัดทำขึ้น

เรื่องพระเมรุนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ตรัสเล่าไว้ในสาส์นสมเด็จ ฉบับวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ ว่า

“เมรุก็ทำอย่างปราสาทเขมร ปราสาทเขมรก็ทำอย่างเมรุ เหตุที่ได้ชื่อว่าเมรุ ก็เพราะมีลักษณะเขาพระเมรุ คือมีสิ่งที่เป็นประธานอยู่กลาง ได้แก่เขาพระเมรุ แล้วมีคดล้อมรอบ ได้แก่ เขาสัตตบริภัณฑ์ อย่างเต็มที่แต่ก่อนคงมี ๗ ชั้น แล้วก็ลดชั้นลงจนไม่มีคดล้อมรอบเลย ก็ยังคงเป็นเมรุอยู่นั่นเอง ภายหลังความหมายก็กลายเป็นว่าเมรุเป็นที่เผาศพ”

อันการทำพระเมรุ โดยมุ่งหมายให้เป็นเขาพระสุเมรุ ซึ่งมีเขาอุคนธร เขาอิสินธร เขาการวิก เขาสุทิสสนะ เขาเนมินธร เขาวินตก แลเขาอัสดกัณณ์ เขาทั้งเจ็ดนี้ มีชื่อรวมกันเรียกว่า เขาสัตตบริภัณฑ์ ตั้งรายล้อมรอบเขาพระเมรุ หรือเขาพระสุเมรุ นั้น ได้ทำตามระบอบเทวนิยม เมื่อภาวะเป็นเช่นนั้น ก็เป็นอันว่าสถานที่เช่นนั้น ต้องมีสภาพเป็นป่าเขาลำเนาไพร ดาษดินไปด้วยสิ่งสาราสัตว์นานาพันธุ์มาอาศัยอยู่เป็นธรรมดา

เพราะชาติยราชประเพณีของเขมรมีมาอย่างนี้ ฉะนั้นเมื่อทำพระเมรุอย่างปราสาทเขมร เช่น ปราสาทหินพิมาย เป็นที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพ จึงทำหุ่นสัตว์นานาพันธุ์สมมติเป็นสัตว์ป่าหิมพานต์ นำเข้าริ้วขบวนแห่พระบรมศพ ไปสู่พระเมรุ ระบอบเทวนิยมนี้ ได้ถือเป็นราชประเพณีสืบต่อกันมาช้านาน

ก็แลขนบธรรมเนียมของเขมรนี้ ไทยได้รับมาแต่ต้นสมัยอยุธยา เรื่องนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแสดงไว้ในหนังสือลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ มีข้อความว่า

“วิธีการปกครองกรุงศรีอยุธยา มาแก้ไขมากเมื่อรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เหตุด้วยเมื่อรัชกาลก่อนได้อาณาเขตกรุงสุโขทัย ซึ่งลดคักดีลงเป็นประเทศราชอยู่นั้นมาเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยา และได้เมืองนครธมซึ่งเป็นราชธานีของประเทศขอมเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๑๙๗๖ ในสมัยนั้นได้ข้าราชการเมืองสุโขทัย และชาวกรุงกัมพูชาทั้งพวกพราหมณ์พวกเจ้านายท้าวพระยา ซึ่งชำนาญการปกครองมาไว้ในกรุงศรีอยุธยาเป็นอันมาก ได้ความรู้ขนบธรรมเนียมราชการบ้านเมือง ทั้งทางกรุงสุโขทัยและกรุงกัมพูชาถ้วนถี่ดีกว่าที่เคยรู้มาแต่ก่อน จึงเป็นเหตุให้แก้ไขประเพณีการปกครอง เลือกทั้งแบบแผนในกรุงสุโขทัยและแบบขอมในกรุงกัมพูชา มาปรุงเป็นวิธีการปกครองกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่

ตั้งเบญจาทองรองพระบรมโกศมีเมรุทิศทั้ง ๘ มีราชวัติ ๒ ชั้น มีฉัตรเงิน ฉัตรทอง ฉัตรนาก รายตามราชวัติชั้นใน ฉัตรเบญจรงค์รายตามราชวัตินอก มีโรงรูปสัตว์ รายรอบไปในราชวัติฉัตรเบญจรงค์ มีระหาดอกไม้สูง ๑๒ วา ๑๖ กระทบเครื่องประดับประดาในพระบรมศพครบทุกสิ่งทุกประการตามเยี่ยงอย่างประเพณีพระบรมศพมาแต่ก่อน”

อนึ่ง ในรัชกาลที่ ๔ นั้น เมื่อพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ในปัจจุฉัตวาศก จ.ศ. ๑๒๒๔ (พ.ศ. ๒๔๕๐) และในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ และเมื่อพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ในปัมะโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒ (พ.ศ. ๒๔๖๓) การทำพระเมรุพระราชทานเพลิงพระศพทั้ง ๒ พระองค์นี้ ก็ยังมีหลักฐานกล่าวถึงสัตว์ป่าหิมพานต์ตามขัตติยราชประเพณีอยู่ด้วย ดังปรากฏในสาส์นสมเด็จที่ได้จดมาพิมพ์ไว้ข้างท้ายนี้

เรื่องภาพสัตว์ป่าหิมพานต์นี้ เป็นจิตรกรรมซึ่งได้เขียนขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แลที่มีบุษบกตั้งอยู่บนหลังสัตว์ด้วยนั้น ก็เพราะว่าเมื่อเวลาอัญเชิญพระบรมศพไปสู่พระเมรุ มีหุ่นสัตว์ป่าเหล่านี้ เข้ากระบวนแห่ด้วยจึงใช้บุษบกนั้นเป็นที่ตั้งภาชนะรองรับไทยทานวัตถุสำหรับถวายพระที่พระเมรุ ครั้นถึงพระเมรุแล้วก็นำหุ่นรูปสัตว์เหล่านั้นเข้าไว้ ณ โรงรูปสัตว์ ที่รายรอบไปในราชวัติ

อธิบายเรื่องสัตว์ป่าหิมพานต์นี้ มีปรากฏใน “สาส์นสมเด็จ” พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีโต้ตอบกันดังต่อไปนี้

สาส์นสมเด็จ ฉบับวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๓ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

“พิเคราะห์ดูรูปสัตว์ที่เขียนสัตว์อย่างเดียวกันผิดกันไปต่าง ๆ นั้น หม่อมฉันเห็นว่าน่าจะมีผิดแต่ช่างเขียนไม่เคยเห็นสัตว์ซึ่งเขียนนั้น ได้ฟังแต่คำพรรณนาลักษณะ หรือได้เห็นแต่รูปภาพที่เขียนผิดมาแล้ว ก็เขียนตามนึกว่าตัวจริงจะเป็นอย่างไร บางทีก็แก้ไขบ้างให้ลักษณะสมกับฤทธิ์เดชของสัตว์อย่างนั้น ช่างที่ไม่มีความคิดก็เป็นแต่เขียนจำลองตามรูปภาพที่ได้เห็นคนอื่นเขาเขียนไว้

มีอุทาหรณ์ที่เคยเห็นมาเองครั้ง ๑ ในตำรารูปสัตว์หิมพานต์ ที่ทำแห่พระบรมศพไปสู่พระเมรุ

รูปแรด เขียนตามลักษณะที่บอกต่อ ๆ กันมา มีวงคล้ายตัวสมเสร็จ ครั้นเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕ เจ้าเมืองน่านได้ลูกแรดเลี้ยงเชื่องแล้วส่งลงมาถวายตัว ๑ คนในกรุงเทพฯ เพิ่งได้เห็นแรดจริง ในครั้งนั้น เคยเอาบุษบกเพลิงตั้งบนหลังแรดตัวนั้นแห่พระศพครั้ง ๑ ท่านคงจะทรงจำได้ แต่นั้นรูปแรดในตำราสัตว์หิมพานต์ก็ถูก

รูปช้าง แต่ก่อนก็ไม่รู้กันว่ามีกี่พันธุ์ รูปภาพช้างที่ช่างชาวอินเดียตลอดมาจนช่างพม่า มอญ ไทย และเขมรเขียนละม้ายคล้ายคลึงกันก็เพราะมีช้างพันธุ์เอเชียอยู่ทุกประเทศเหล่านั้น ช่างจีนเขียนรูปช้างรูปร่างเชื่องไปก็เพราะในประเทศจีนไม่มีช้าง ช่างฝรั่งแต่ก่อนเขียนรูปช้างใหญ่หลังกึ่ง เราก็เฝ้าว่าไม่รู้จักช้าง ภายหลังจึงรู้ว่าเขาเขียนตามรูปช้างอาฟริกาซึ่งเป็นช้างพันธุ์หนึ่งต่างหาก

รูปราชสีห์ ยิ่งแตกต่างกันมาก ราชสีห์ไทย สิงห์ไทย สิงห์เขมร สิงโตจีน ก็หมายความว่า ราชสีห์ทั้งนั้น แต่ช่างไม่เคยเห็นตัวราชสีห์ (Lion) ก็เขียนกันไปต่าง ๆ ตามเคยได้ยินคำพรรณนา ได้เค้าแต่ว่าผิดกับเสือที่มีขนปุกปุยตั้งแต่หัวลงมาตลอดคอ แต่ช่างไทยคิดไม่เห็นเช่นเขมรและจีนจึงเลยเขียนขนคอเป็นครีบกและกระหนก มีเรื่องโบราณคดี

ปรากฏว่า ทูลกระหม่อมมีพระราชประสงค์จะให้ไทยรู้วราชสีห์จริงเป็นอย่างไรโปรดให้หาซื้อตัวราชสีห์ที่ทำเป็นหุ่นในยุโรป เอ็มเปอเรอ นโปเลียนที่ ๓ ทรงทราบพระราชประสงค์ จึงส่งเข้ามาถวายในเครื่องบรรณาการปรากฏอยู่ในรูปเขียนราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าในพระที่นั่งอนันตสมาคม แต่ก็ไม่สามารถประโยชน์ไปถึงการช่างๆ ยังเขียนเป็นรูปราชสีห์ไทยอยู่อย่างเดิม

ถึงช่างต่างชาติเขียนรูปแรด ช้าง ราชสีห์ ต่าง ๆ กันก็อาจจะรู้ว่ามีผิดตรงไหน เพราะตัวสัตว์นั้น ๆ ยังมีอยู่ แต่มังกรนั้นมิได้อยู่เพียงในความคิดไม่มีตัวจริง น่าจะเป็นเพราะไม่มีตัวจริงนั่นเอง จึงเลยเชื่อว่ามีฤทธิ์เดช และเดาลักษณะรูปสัตว์อื่น ๆ มีช้างและจระเข้ เป็นต้น เอาเข้ามาเขียนรูปมังกร ให้สมฤทธิ์เดชไปต่าง ๆ คงหลักแต่ว่าเป็นเค้าเดียวกับสัตว์พวกจิ้งเหลนและจระเข้ที่ฝรั่งอ้างว่าจิ้งเหลนยักษ์เป็นมังกรนั้น ก็หมายความว่าเพียงว่าเป็นต้นพันธุ์ของสัตว์พวกจิ้งเหลนเท่านั้น

เพราะ โดยลำพังศัพท์จะเป็นภาษาใดก็ไม่รู้ เมื่อไม่รู้วภาษาใดก็สมมุติโดยลำพังคติที่ไทยเราเข้าใจกัน จะเป็นงู หัวเหมือนมังกร หรือมีตีนอย่างพวกจิ้งเหลน ถ้าอยู่ในพวกจิ้งเหลนจะผิดกับมังกรอย่างไร รูปภาพเหราที่หม่อมฉันนึกได้ก็แต่เรือพระที่นั่งเหรา ที่อยู่ในพิพิธภัณฑสถาน ก็ไม่มีอะไร ที่จะเอาเป็นหลักลงความเห็นเป็นยุติได้ ในเรื่องรูปสัตว์ที่ไม่มีตัวจริง ฝรั่งก็น่าจะเป็นเช่นเดียวกับเรา จึงยังมีรูปสัตว์ต่าง ๆ ซึ่งไม่มีตัวจริง เรียกชื่อต่าง ๆ เหมือนอย่างสัตว์หิมพานต์ของเรา เช่น Dragon Unicorn เป็นต้น และคงทำรูปเขียน รูปปั้นสัตว์เหล่านั้นอยู่ในเครื่องประดับ”

สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงพระนิพนธ์ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า

“ตามที่ตรัสถึงรูปสัตว์ ซึ่งเราทำผิดกับตัวจริงนั้น จับใจมาก ราชสีห์ ถึงแม้ได้ตัวจริงเข้ามา ก็ไม่มีใครเชื่อว่าเป็นราชสีห์ เข้าใจกันว่าเป็นสัตว์ชนิดหนึ่งต่างหาก แม้ที่เรียกชื่อว่า “สีห์” กับ “สิงห์” ก็เข้าใจว่าเป็นสัตว์คนละอย่างหาเข้าใจว่าเป็นแต่เพียงภาษามครกับสันสกฤตเท่านั้นไม่ ที่เป็นไปดั่งนั้น ก็คงเป็นเพราะสัตว์ชนิดนั้นไม่มีในบ้าน จึงกลับไม่ได้ เหมือนกับแรด

รูปราชสีห์ซึ่งเราทำกันอยู่นั้น สังเกตเห็นทางมอญทางพม่าก็ทำรูปเหมือนกัน ใครจะเอาอย่างใครก็ไม่ทราบ

รูปสัตว์หิมพานต์ ตามตำราที่ตรัสถึงนั้นเห็นเป็นเหลวที่สุด ตกลงผสมเอาตามชอบใจ เช่น “เหมราอัศดร” ตัวเป็นม้าหน้าเป็นหงส์ หรือ “มังกรวิหค” ตัวเป็นนกหน้าเป็นมังกร เป็นต้น ในการคิดผสม เห็นจะเป็นเพราะต้องการรูปสัตว์แห่มาก สัตว์หิมพานต์เดิมมีไม่พอ ก็คิดผสมขึ้นตามที่ตรัสอ้างถึงสัตว์หิมพานต์ของฝรั่ง ทำให้นึกได้อีกเป็นหลายอย่าง ที่เรียกว่า ‘กริพฟิน’ ตัวเป็นราชสีห์มีปีกหน้าเป็นนกนั้น ก็มาตรงกับ “ไกรสรปักษา” ของเรานั้นเอง “สฟิง” ของอียิปต์ตัวเป็นราชสีห์หน้าเป็นคน ก็มาตรงกับ “นรสิงห์” ของเรา ที่จริงนรสิงห์ก็ไม่ใช่อัตว์หิมพานต์ทางอินเดียผูก ขึ้นตามนิทานอวตารปางหนึ่ง พม่าก็ทำสัตว์หิมพานต์ จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์ไตรภูมิเป็นต้น ก็เป็นสัตว์ป่าเราตามปรกตินั่นเอง หาได้เป็นสัตว์อย่างพิลึกกึกก็อะไรไปไม่ เห็นได้ว่าสัตว์หิมพานต์ที่มีรูปพิลึกกึกก็อป็นันเกิดขึ้นทีหลัง

มังกร ถึงอย่างไรก็เป็นงูไม่ได้ เพราะมีตีน งูไม่มีตีน จะต้องเป็นพวกจิ้งเหลน”

สมมติภาพสัตว์หิมพานต์

สาส์นสมเด็จ ฉบับวันที่ ๘ ตุลาคม ๒๔๘๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงพระนิพนธ์ ถึง สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า

“จะย้อนหลังกราทูลเรื่องสัตว์หิมพานต์ เพราะว่าจับใจในพระดำรัสยิ่งนัก

ที่ตั้งชื่อว่าสัตว์หิมพานต์นั้น หมายถึงสัตว์ที่ประกอบด้วยกระหนกทกทวย ไม่ได้หมายความว่าสัตว์ที่อยู่ในป่าหิมพานต์ อันสัตว์ที่อยู่ในป่าหิมพานต์นั้น ก็เป็นสัตว์อย่างตรง ๆ คือ ๆ เช่น พรณนาถึงสระอนาคตก็ว่ามีทางน้ำไหลออก ๔ ทิศ ทางน้ำไหลออกนั้นเป็นหน้าม้า หน้าช้าง หน้าโค หน้าสิงห์ (คือ Lion) แล้วก็ตกไปเป็นลำน้ำไหลไปสู่ที่สัตว์เหล่านั้นอยู่ ไม่ปรากฏว่ามีสัตว์อะไรซึ่งไม่มีอยู่ที่อื่น

สัตว์ซึ่งประกอบด้วยกระหนกทกทวย อันเรียกว่าสัตว์หิมพานต์นั้น เห็นที่จะมาแต่สิงห์หรือสีห์มากกว่าอย่างอื่น เพราะในต่างประเทศไม่มีตัวจริง จนทำให้ไม่รู้จัก จึงเขียนเตาไปตามชอบใจแล้วก็จำไปทำต่อ ๆ กัน

ทีหลังพวกคำพูดเปรียบเทียบ ๆ เช่น คชสีห์ ก็เปรียบว่าช้างกลักราวกับว่าสีห์ หรือนรสิงห์ ก็เปรียบว่าคนกลักราวกับสิงห์ เมื่อไม่เข้าใจว่าเป็นคำเปรียบเทียบ ก็ทำรูปสัตว์เป็นครึ่งช้างครึ่งสีห์ และเป็นรูปครึ่งคนครึ่งสิงห์ ก็เป็นอันมีรูปแปลกไป เอรรวมเข้ากับสัตว์ซึ่งเขาทำขึ้นเรียกว่าสัตว์หิมพานต์ แต่ที่จริง สัตว์หิมพานต์หาได้มีรูปวิปลาสนั้นไม่เลย

บรรดาสัตว์ซึ่งเรียกสัตว์หิมพานต์ สังเกตจัดได้ว่ามี ๔ จำพวก คือ (๑) เป็นสัตว์ตรง ๆ (๒) ลอกอย่างเขามา (๓) คิดขึ้นจากคำ กับ (๔) ผสมเอาตามชอบใจ อย่างที่ว่าเป็นสัตว์ตรง ๆ นั้น ก็เช่น ช้าง ม้า เป็นต้น อย่างที่ว่าลอกอย่างเขมานั้น ก็เช่นสิงห์ สีห์ เป็นต้น ที่คิดมาแล้วผิดจากเดิมไปนั้น เป็นธรรมดาที่ปลายมือของช่าง อย่างที่ว่าคิดขึ้นจากคำ ก็คือ ทักทอ และ สางแปรง (หรือ แปลงก็ไม่ทราบ) เป็นต้น คำ “ทักทอ” ก็มีมาในคำกลอนว่า “ทักทอนรสิงห์เม่นหมี่” ทักทอ จะเป็นตัวอะไรก็ไม่ทราบ สางนั้นมีความอยู่ว่า “เสื่อสาง” มีคนเดาว่าเป็นเสื่อช้าง คำ “สาง” เขาเห็นมาแต่ช่างว่าก็เข้าที แต่น่าจะเป็นไปทางผิดก็ได้ ด้วยมีคำว่า “ผีสาง” อย่างที่ว่าผสมก็เช่น “เหมราอศดร” ตามที่กราทูลมาก่อนแล้วนั้น”

สาส์นสมเด็จ ฉบับวันที่ ๑๕ ตุลาคม ๒๔๘๓ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระนิพนธ์ ถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ว่า

“ลักษณะรูปสัตว์หิมพานต์นั้น หม่อมฉันเห็นว่าอธิบายที่ประทานมาว่าเป็น ๔ จำพวกนั้นถูกต้อง คำเรียกว่าสัตว์หิมพานต์ก็หมายความว่าสัตว์เช่นนั้นไม่มีที่อื่น หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่ง ช่างเขียนรูปสัตว์หิมพานต์มีแต่ความคิดกับฝีมือ ไม่มีความรู้ดูเหมือนจะเป็นเช่นนั้นเหมือนกันหมดทุกชาติ”

สาส์นสมเด็จ ฉบับวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๘๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงพระนิพนธ์ ถึง สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า

“ข้อนี้เกิดขึ้นในญาณสืบมาแต่ที่กราทูลถึงสัตว์หิมพานต์ เกล้ากระหม่อมเคยเลี้ยงลูกหมี่ไว้ทีหนึ่ง ด้วยเขาเอามาให้ได้ถามเขาวามันกินอะไร เขาบอกว่ากินข้าวคลุกน้ำตาล ก็ได้ทำหมันกินอย่างเขาก็บอก ไม่ข้ามมันก็ตาย แต่เมื่อนั้นก็ไม่ได้คิดอะไร นึกว่ามันตายโดยธรรมดาเป็นเอง ภายหลังมา เขียนรูปเรื่อง “ธรรมาธรรมะสงคราม” ถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ เห็นว่ารูปเทวดาธรรมควรจะมีขี่รถเทียมหมี่ เพราะมันเป็นสัตว์สมความเป็นธรรม และ

เป็นสัตว์ร้ายต้องตามที่เขาวา กาสีห์ คือหมี เข่าอย่างที่เขาเขียนรยักษ์ เทียมราชสีห์ แต่เขียนหมีไม่ถูก หาตัวอย่างในสมุฏฐานิยวิธานซึ่งฝรั่ง เขาทำมา ก็ไม่มีหมีไทยอยู่ในนั้น จึงสืบถามคนหลายคนว่าเห็นใครเอาหมีมาเลี้ยงไว้ที่ไหนบ้าง เขาบอกว่าที่นั่นที่นี้ ตามไปดูก็ได้ความแต่ว่ามันตายเสียแล้ว ไปพบแห่งหนึ่งก็เป็นลูกหมีอย่างที่เคยเลี้ยงมันไว้ ตกลงหาอย่างหมีตัวโต ๆ ไม่ได้ ก็เขียนเอาตามบุญตามกรรม พวกช่างเราถนัดถ่ายเอารูปฝรั่ง เห็นไม่ได้ จะว่ามากไปโยมิ เอาแต่สัตว์ที่ตายสิ้น เช่นจวเป็นต้น จวฝรั่งกับจวไทย เหมือนกันเมื่อไร ผิดกันตั้งแต่โครงกระดูกขึ้นไปทีเดียว มาบัดนี้มาเกิดความเห็นขึ้น ว่าเขียนเป็นหมีนั้นอ้อมค้อมไปเปล่า ๆ หาหมีดูไม่ได้เขียนเป็นราชสีห์กลมหมึกก็แล้วกัน งามกว่าด้วย ในการที่ไปเที่ยวหาหมีดูไม่ได้ เพราะมันตายเสียหมดแล้ว ได้พบแต่ลูก ซึ่งเคยได้มันมาเลี้ยง ก็ได้คิด ทำให้รู้สึกตัวทันทีว่า เขา ไม่ได้เลี้ยงมันด้วยอาหารของมัน มันจึงตายเสียไม่ทันโต ที่ให้กินข้าวคลุกน้ำตาลนั้น ก็เอามาแต่คำพูดกันว่า “หมีกินผึ้ง” มันจะกินจริง ๆ หรือไม่ก็รู้ไม่ได้ ถ้ามันกินจริงมันต้องการจะกินน้ำผึ้งหรือตัวผึ้ง ก็รู้ไม่ได้เหมือนกัน ถึงอย่างไรก็ดี แม้มันกินรวงผึ้ง ก็เป็นอติเรกาหาร ไม่ใช่อาหารประจำวัน ซึ่งเป็นประจำชีวิต เหมือนเลี้ยงนกขุนทอง ให้กินข้าวกับไข่ นั่นก็ผิดธรรมดาอย่างเอกอุ มันอยู่ป่ามันจะเอาข้าวสุกเอาไข่ที่ไหนมากินเป็นอาหารประจำชีพ ต่างว่ามันชอบกินไข่ ก็จะต้องไปขโมยเหงแย่งไข่จากนกที่เล็กกว่ามันกิน ย่อมเป็นอติเรกาหารเหมือนกัน ข้าวสุกนั้นไม่มีกินแน่ หมีนั้นฟันมันเหมือนเสือ คิดว่าธรรมดาว่ามันจะกินเนื้อ ไม่ใช่ไข่ผึ้ง ควรจะสอบถามยายแขกเล่นหมี “ตุ้มมะกิ-ตุ้มมะกินา” ว่าให้มันกินอะไร แต่ก็ล่วงเวลาพ้นมาเสียแล้ว”

สาส์นสมเด็จพระเจ้า ๑๙ พฤศจิกายน ๒๔๘๓ สมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงพระนิพนธ์กราบทูล สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า

“ตามที่กราบทูลมาก่อนถึงเรื่องสัตว์หิมพานต์ ดิฉันจะพูดคลุมเครือกลัวจะไม่เขาพระทัยแจ่มแจ้ง จึงได้กราบทูลมาต่อไปเพื่อให้ชัดเจน

อันว่าสัตว์หิมพานต์ จะตัดพูดตรงไปในบัดนี้ จำเพาะแต่รูปราชสีห์เท่านั้นอยู่เป็นสองอย่างที่ตรงหงอน คือทำกันบากเป็นกระหนกอย่างหนึ่ง แลเป็นเส้นขนอย่างหนึ่ง เห็นว่าทำได้ทั้งสองอย่างจะต้องเข้าใจว่าเป็นอย่างไร ถ้าทำเป็นตัวจริงแลหงอนเป็นขนถูก เพราะว่าหงอนสัตว์สี่เท้าจะต้องเป็นขน บากเป็นกระหนก คือ ใบไม้ที่หลงมาจากลาย ถ้าทำเป็นรูปราชสีห์คชสีห์ในลายบาก หงอนเป็นใบไม้จึงควร เพราะเป็นลายผูกขึ้นแต่ใบไม้

คำว่า“กนก” นั้นก็หลง กนกในภาษามคธ แปลว่าทอง คงเอามาใช้แก่ตุลย์ทอง คือ ตุลาयरตน้ำก่อน แล้วเข้าใจกันเคลื่อนผิดไป เป็นว่าใบไม้อย่างสะบัดไปสะบัดมานั้นเป็นกนก

ความเข้าใจผิดนั้น ดูก็เห็นขึ้น จะกราบทูลถวายตัวอย่างที่สัตว์หิมพานต์นั้นเอง ในตำราที่มีรูปหนึ่ง ทำเป็นราชสีห์หัวเป็นหงส์ จดชื่อว่า “เหมราช” ดูเป็นหลงเอาคำ “เหม” ว่าเป็นหงส์ เอาคำ “ราช” เป็นราชสีห์ ที่แท้คำ “เหมราช” ก็แปลได้ความว่า พญาทอง เท่านั้นเอง หัวเหมราชนั้นมีฟันตลอดปาก อาจคิดทำให้เป็นสัตว์กินเนื้อ เข้าพวกราชสีห์ได้ก็เป็นได้ แต่ที่ทำหงส์ก็มีฟันตลอด ปากดูไม่เข้าที่เลย ที่นกมีฟัน หรือจะเอาอย่างหัวเหมราชไปทำก็ไม่ทราบได้พบที่บานมุกการเปรียญวัดป่าโมก ซึ่งเอามาบรรจุไว้ที่วิหารยอดในวัดพระแก้ว ทำปากหงส์เป็นปากนก ไม่มีฟันเห็นเข้าก็ชอบใจ และมียิ่งกว่านั้น นกหัสติณ ก็แก้มาเป็นปากนก มึงวงทับไปบนปากดุจโค้งวงฉนั้น ที่ทำกันมาก็เอาหัวราชสีห์ไปต่อเข้ากับตัวนกอย่างดื้อ ๆ เพราะเชื่อมั่นแปลว่านกช่าง เป็นการทำให้ไม่ได้คิดโดยรอบคอบ

สมุดภาพสัตว์หิมพานต์

จึงนำทางให้เข้าใจไปว่า การทำปากหงส์เป็นปากนกก็ดี การแก้งานกหัสตินให้เป็นปากกิติ เป็นของท่านครูซึ่งเป็นผู้ให้ลายมุกท่านคิดขึ้นใหม่ ไม่ใช่ทำตามแบบแผน ซึ่งเคยทำกันมาแต่เก่าก่อน

พูดถึง หงส์ ก็นึกคำเครื่องเล่นมหาพนขึ้นมาได้ มีว่า “หิโสะ อันว่าหงส์เหมราชธาตุขอบเย็น” ถ้าใครสงสัยไม่เคยเห็นก็ท่านเรานี้แหละ ที่เขาเขียนประดิษฐ์และนั่นมันกินไป เอากระหนกแนมเข้า แซมใส่ให้สลาย ดูนอกอย่างทางระรวยอะไรนั่น ยาวเป็นวาสองวา - “คิดว่าคำแต่งนี้ผู้รู้แต่ง ไม่มีหลงอยู่ในนั่นเลย”

สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๘๓ สมเด็จพระยาธำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ทูลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ว่า

“มุลของสัตว์หิมพานต์นั้น หม่อมฉันลองคิดวินิจฉัยดู เห็นว่าน่าจะมีเป็นลำดับดังต่อไปนี้

ก) คำที่เรียกว่า สัตว์หิมพานต์ หมายความว่าสัตว์อย่างนั้นมีแต่ในป่าหิมพานต์ อันมนุษย์สามัญไม่สามารถจะเห็นตัวจริงได้ เพราะฉะนั้น สัตว์จตุบาทอย่างใดที่เห็นกันดาษดื่น ดังเช่น เสือ ช้าง ม้า วัว ควาย เป็นต้นกิติ หรือสัตว์ทวิบาท ดังเช่น แร้ง เหยี่ยว และเป็ดไก่ เป็นต้นกิติ จึงไม่นับเป็นสัตว์หิมพานต์

ข) เพราะสัตว์หิมพานต์เป็นของที่ไม่เคยเห็นตัวจริง ช่างจะเขียนหรือปั้นรูปจึงอาศัยแต่เอาความที่บ่งไว้ในชื่อเรียก หรือพรรณนาอาการและลักษณะไว้ตามคำโบราณ มาคิดประดิษฐ์รูปสัตว์หิมพานต์ขึ้นด้วยปัญญาของตน คาดว่าคงเป็นเช่นนั้น ยกตัวอย่าง เช่น ทำรูปสิงห์กับราชสีห์เป็นสัตว์ต่างกันและทำรูปนกทมิฬมาให้ถือไม้เท้า และมีมือ เพราะต้องถือไม้เท้า สัตว์บางอย่างก็คิดรูปเลยไปด้วยขาดความรู้ เช่น ให้หงส์มีเขี้ยวมีฟันดังทรงปรารภนั้นเป็นต้น และกินนรด้วยอีกอย่าง ๑ ก็ทำผิดพระบาลีซึ่งว่ากินนรเป็นคน ปีกหางเป็นแต่เครื่องแต่งตัว ต่อเวลาจะไปไหนจึงใส่ปีกหางบินไป เมื่อสิ้นกิจการบินแล้ว ก็ถอดปีกหางออกเก็บไว้ต่างหาก เช่นกล่าวในเรื่องพระสุธน เพราะฉะนั้น กินนรจึงสมพงศ์กับมนุษย์ได้ แต่รูปกินนรที่ทำกัน ทำท่อนบนเป็นมนุษย์ ท่อนล่างเป็นนก ขัดกับความในพระบาลีทีเดียว จึงเห็นว่าเป็นด้วยขาดความรู้

ค) เมื่อช่าง ผู้เป็นต้นคิด ได้ทำรูปสัตว์หิมพานต์อย่างใดให้ปรากฏขึ้นแล้ว ช่างภายหลังก็ทำรูปสัตว์หิมพานต์อย่างนั้น ตามที่ปรากฏถือเป็นแบบต่อมา แม้จะแก้ไข ดูก็เป็นแต่ในทางประดับ เช่น กระหนก เป็นต้น

ง) รูปสัตว์หิมพานต์เดิมคงมีน้อยอย่าง ดูเหมือนจะมีแต่สัตว์ที่ชื่อปรากฏในพระบาลี และเรียกชื่อเฉพาะตัวสัตว์นั้น ๆ ที่มาเรียกรวมกันว่าสัตว์หิมพานต์ น่าจะบัญญัติขึ้นต่อภายหลัง เมื่อมีรูปสัตว์พวกนั้นเพิ่มเติมขึ้นอีกมากมาย เหตุที่เพิ่มรูปสัตว์หิมพานต์มีมากขึ้น อาจจะมีเหตุที่หม่อมฉันยังไม่ได้คิดเห็น แต่ที่พอคิดเห็นนั้น เห็นว่าน่าจะมีแต่แต่ทำเครื่องแห่พระบรมศพ เดิมทำแต่พองำนวนเจ้านายชื้อผ้าไตรไปในกระบวนแห่ ตั้งแต่เปลี่ยนเป็นทำบุษบกวางไตรบนหลังรูปสัตว์ จึงเพิ่มจำนวนสัตว์ขึ้น การที่เพิ่มนั้น จะเพิ่มด้วยเหตุใดก็ตาม ช่างต้องคิดรูปสัตว์ขึ้นใหม่ให้แปลกออกไป จึงจับโนนประสมนี้ สุดแต่ให้แปลกกับรูปสัตว์เดิมที่มีอยู่ และอาลักษณ์ก็ต้องคิดชื่อเรียกสัตว์ที่คิดขึ้นใหม่ จึงเกิดรูปสัตว์นอกเรขาคณิตต่าง ๆ เช่น มยุรเวณไทย เป็นต้น

ว่าถึงรูปสัตว์แห่พระบรมศพ แต่ก่อนเมื่อเสร็จงานแล้วมักเอาไปตั้งทิ้งไว้ตามพระระเบียงวัดใหญ่ เช่น วัดมหาธาตุ และวัดสุทัศน์เป็นต้น หม่อมฉันเคยเห็นทั้ง ๒ แห่ง เห็นที่วัดสุทัศน์เป็นรูปสัตว์ นอกแบบสัตว์หิมพานต์ออกไปอีก ได้ยินว่าทำเมื่องานพระเมรุสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี หรืองานไหนจำไม่ได้แน่ แต่เป็นภาพกินนรจีน ท่อนบนเป็น

เช่นตัววัว หน้าดำหน้าแดงต่าง ๆ ท่อนล่างเป็นเช่นสิงโต ท่านได้ทอดพระเนตรเห็นหรือไม่ ดุ๊กเยื้องแปลกอยู่ไม่ทราบ ว่าความคิดจะเกิดขึ้นด้วยเหตุอันใด”

สาสน์สมเด็จพระเจ้า ๑๗ ธันวาคม ๒๔๘๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงพระนิพนธ์ ทูลตอบสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า

“เรื่องสัตว์หิมพานต์อาจทราบมูลได้มาก เพราะได้ศึกษามาในทางนั้นมาก

กนิษฐจิน เป็นของทำขึ้นเมื่อครั้งพระเมรุสมเด็จพระนางสุนันทา เจ้าต่งเป็นผู้คิด คิดตามแนวสัตว์หิมพานต์ ซึ่งเคยสำหรับงานพระเมรุมาแต่ก่อนซึ่งจับโน้นชนนี้ ทำที่วังพระองค์เจ้าประดิษฐวรการ หลวงเลขาวิจารณ์ (จิน ซึ่งเรียกกันว่า “หลวงจิน”) เป็นผู้ปั้นตลอดถึงเขียนที่รูปจีนเบื้องบน แต่ที่กะว่าให้ทำที่คู่กัน ไม่ทราบว่าใครกะ แต่ไม่มี อย่างอื่น ต้องเป็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกะ

หลวงจินนั้นก็ประหลาด เกล้ากระหม่อมเคยพบมาก่อนที่หนึ่งแล้ว มาอดีตต่าง ๆ ก็ให้นึกเกลียดหน้า แต่ครั้ง ฝ่าพระบาทตรัสใช้ให้แต่งห้องโรงทหรมหาดเล็ก ในงานเฉลิมพระชันษาคารวหนึ่งเป็นอย่างจิน ให้ทำกับนายด่วน (นายใหญ่) เขาบอกว่างานมากนัก จะไปตามเพื่อนมาช่วย เพื่อนของเขาที่โผล่หน้ามา ก็คือนายจินนั่นเอง ตั้งแต่ ร่วมงานกันคราวนั้นมา ก็เลยคุ้นเคยกัน แต่ก็ไม่พ้นอดีตไปได้ เว้นแต่ค่อยยังชั่วลง เพราะจะรู้สึกเกล้ากระหม่อม ก็เข้าใจการช่างอยู่บ้างหรืออย่างไร ไม่ทราบ

พระดำรัสตามพระดำริว่าสัตว์หิมพานต์เดิมทีคงมีน้อย แล้วมาปรุงขึ้นสำหรับการพระเมรุ จึงมีมากนั้น เป็นการ ถูกแท้ทีเดียว ตำราสัตว์หิมพานต์ก็เห็นมีแต่ตำราสำหรับการพระเมรุเท่านั้น ตำราตัวจริงไม่เห็นมี หมดดีเสียที่รูป สิ่งกับราชสีห์ก็เข้าใจว่าเป็นคนละอย่าง ทำรูปสิงห์ไปอย่างหนึ่ง รูปราชสีห์ไปอีกอย่างหนึ่ง ได้เคยสังเกตมาแล้ว รูปราชสีห์ คชสีห์นั้นมีมาแล้วแต่อินเดีย รูปนกหัสติน ก็มีแต่หัว ไม่มีงวงมีงา เป็นอย่างนกอินทรีเท่านั้นเอง เว้นแต่เฉี่ยว เอาข้างไปกินตั้งสองสามตัว แสดงว่าใหญ่

นก “ทัณฑฆานว” นั้น ได้เคยค้นมาที่หนึ่งแล้ว ในพระบาลีว่ามีปากยาวดุจไม้เท้าจดยอยู่บนใบบัว แสดงว่า ตัวเล็กมาก ไม่ใช่ตัวเป็นครุฑ ที่ทำตัวให้เป็นครุฑ ก็เพราะไม้เท้านำไป ถ้าตัวไม่เป็นคนก็ไม่ได้ ไม่มีมือจะถือไม้เท้า

ครุฑนั้นก็ประหลาดในทางสันสกฤตเป็นชื่อจำเพาะตัวเดียว แต่ในทางบาลีเป็นชื่อสัตว์ชนิดหนึ่งซึ่งมีอยู่มากมาย เช่น เรื่องพระอินทร์ลักพาเอานางสุชาดาไป อำนาจความกระเทือนของรถ ก็ทำให้ลูกครุฑตกลงมาจากกรัง ครุฑนั้น ลิ่นกวีที่ว่าไว้เดิมก็เป็นนก แต่แล้วลิ่นกวีที่ว่าต่อ ๆ ไปเอากริยาคนใส่มากขึ้น รูปก็ต้องกลายเป็นเครื่องนุ่งเครื่องคนไป ไม่เช่นนั้นก็ทำกริยาอย่างใดไม่ได้ “เวนตย” ซึ่งมาเป็น “เวนไตย” นั่นก็เป็นครุฑ ตัวตันโดยจำเพาะ แปลงมาแต่คำ “วินตา” อันเป็นชื่อแม่ หมายความว่าเกิดแต่นางวินตา “มยุรเวนไตย” เป็นจับโน้นชนนี้ รูปร่างเป็นเครื่องวิยาธครเครื่อง ถือนางนงนุชแสดงว่าเหลว ชาติความรู้

“กนิษฐ” นั้น ขอบกล ทางบาลีสันสกฤตเป็นตัวผู้ ว่าหน้าเป็นม้าตัวเป็นคน เป็นบริวารของท้าวเวสสุวัณ นัยหนึ่งว่าเป็นคนธรรพ์ พวกเล่นเพลงของเทวดา โดยลักษณะนี้เรียกว่า “อัศวมุขี” ก็เรียก เลื่อนมาทางไทย กลายเป็น “อัศวมุขี” เพราะฟังไม่สรรพ จับมากระเดียด ที่ตรงตามเดิมก็มี คือนางแก้วหน้าม้า แต่กลายเป็นผู้หญิงไป กนิษฐ ผู้หญิงต้องเป็น “กนิษฐิ” ทางบาลีสันสกฤตแปลว่า นางฟ้า หรือถัดมาก็เป็นอัปสร คือละครของเทวดา ตามที่ว่านี้

เข้าเรื่องนางมโนหรา ที่ว่าใส่ปีกหาง ที่แท้ “กนิร” หรือ “กนิรี” ไม่มีกล่าวถึงปีกหางเลย แต่ทำไมจึงทำเกี่ยวกับนกไป ไม่ทราบ รูปที่พบ เป็นครึ่งคนครึ่งนกก็มี ที่เป็นรูปคนติดปีกติดหางอย่างนางมโนหราก็มี ล้วนแต่เป็นนางทั้งนั้น ที่ทำรูปกนิรผู้ชายก็มี แต่มีน้อย จะต้องปรับว่าทำเหลวด้วยไม่รู้

สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๑๘ พุทธศักราช ๒๔๘๔ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงพระนิพนธ์ถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า

“รูปครึ่งคนครึ่งสัตว์ ซึ่งพระดำรัสว่าทำตามอย่างชาติต่าง ๆ นั้น เห็นเป็นลูกอย่างยิ่ง เช่น “สฟิง” ก็มีมาแล้ว แต่ครั้งอียิปต์ ทั้งตราอาร์มออสเตเรียก็มีตัวอะไรลึ้มชื่อเสียแล้วอยู่สองข้าง ตัวเป็นสิงห์หน้าเป็นนกอินทรีมีปีกด้วย คนแต่ก่อนดูเหมือนจะนับถือสัตว์มากกว่าคน สังเกตเรื่องนารายณ์ ๑๐ ปาง ก็เป็นสัตว์เดียรัจฉานมากกว่าคน เพราะคนทำอะไรได้มาก อยู่ข้างจิต ถ้าเป็นสัตว์แล้วเค็มขึ้นเกี่ยวกับปาฏิหาริย์ จะกล่าวถึงสัตว์ชนิดที่เจ้านายตรัสเรียกว่า “สัตว์โซโด” เป็นการสมควรยิ่งกว่าที่เรียกกันว่า “สัตว์หิมพานต์” ที่เรียกเช่นนั้น ดูก็เป็นเหลว สัตว์หิมพานต์จริง ๆ กล่าวแต่เป็นสัตว์ปรกติ มี ช้าง ม้า จักร สิงห์ เป็นต้น ในการที่เราทำรูปสิงห์ไปไหน ๆ ก็เพราะสิงห์บ้านเราไม่มี ทำไปตามบุญตามกรรม ถ้าเทียบกับชาติอื่นเช่นจีนและชาวเป็นต้น ก็ผิดกันมาก นั้นเขาใกล้สิงห์มากกว่าเรา อนึ่งคำ “สือ” กับ “สิงห์” ก็เป็นคำเดียวกัน เป็นภาษามคธกับสันสกฤตเท่านั้น คำว่า “สิงห์” เขาลงนิคหิตในที่พินทุคามคที่เรียกว่าราชสือก็เป็นแต่ตัวนาย ไม่ใช่จะเป็นไปทุกตัว ทั้งคำ “ราชสือ” ก็มี “สือราช” ก็มี กลับกันอยู่ในภาษามคธจะเป็นอย่างไรไม่ทราบ แต่ในภาษาไทยคิดว่าผิดกัน

อนึ่ง รูปราชสือที่มีวงมิงาก็มีทำ แต่เรียกว่า “ทักกะทอ” เช่นในหนังสือเก่า ๆ ก็มีว่า “ทักกะทอนรสิงห์เม่นหมี” ทักกะทอจะเป็นสัตว์อะไรก็ไม่ทราบ เข้าใจว่าที่ผูกอย่างนั้นขึ้นครั้งแรกก็ตั้งใจจะทำเป็นคชสีห์ แต่ทีหลังทำคชสีห์มีหัวเป็นช้าง ราชสือที่มีวงมิงากลายเป็น “ทักกะทอ” ไป แท้จริงคำว่า “คชสีห์” นั้นก็ตั้งใจจะยกย่องช้างว่าเก่ง เหมือนกับราชสือ มีชื่อข้างระวางอยู่ว่า “พลายสังหารคชสีห์” คชสีห์ในที่นั้น ก็หมายถึงช้าง ทางอินเดียทำรูปช้างเผือกประดุจเผือกกระไดก็มี ที่ทำรูปราชสือเป็นที่ช้างก็ได้สังเกตว่ามีมาแต่ทางอินเดียแล้ว ไม่ใช่เราคิดขึ้น คำว่านรสิงห์เราก็มี แต่ลายถ้วยชาม ในตำราสัตว์หิมพานต์ซึ่งแห่พระศมีเต็มคำขึ้นว่า “เทพนรสิงห์” นั้นก็คงเป็นเพราะมี “อัปสรสือหะ” เป็นอิตถิลีลค์ขึ้น ทางอินเดียก็มี “นรสิงหาวตาร” แล้ว มีรูป “วราหาวตาร” ทำตัวเป็นคนหน้าเป็นหมูอีกด้วย แต่ในหนังสือก็กล่าวเป็นหมูแท้ ๆ นั่นก็เกี่ยวกับเรื่องปาฏิหาริย์เหมือนกัน คำว่า “สัตว์หิมพานต์” กลัวจะมาสมมติกันขึ้นในบ้านเรานี้

ตามที่ตรัสว่ามองสิเออร์ฮาควินหน้าเป็นสิงโตกลางคืนนั้นผิดไป ที่แท้เป็นมองสิเออร์ลอย แต่หลวงนิพัทธราชกิจหน้าเป็นสิงโตกลางวันนั้นถูกแล้ว”

สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๔๘๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ความว่า

“เรื่องสัตว์หิมพานต์ที่ประธานอธิบายว่ากนิรจินทำเมื่องานพระเมรุสมเด็จพระนางสุนันทานันเป็นความจริงที่ข้อใจหม่อมฉันชอบกลนักหนา คือคิดไม่เห็นว่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจะโปรดรูปกนิรจินว่างดงามอย่างไร จึงให้เอามาทำแทนรูปสัตว์หิมพานต์ในงานพระเมรุ รูปกนิรจินที่หม่อมฉันได้เห็นเอาไปไว้ที่วัด เดิมก็ไม่ทราบจะทำ

ในงานพระเมรุครั้งไหน ถ้าผู้ใหญ่ (จะเป็นใครก็ยังไม่ออก) เขาบอกว่าทำเมื่องานพระเมรุสมเด็จพระเทพศิรินทร (หรือมีฉนั้นนอกพระนาม สมเด็จพระนางสุนันทา แต่หากหม่อมฉันลืมไปเสีย และบอกต่อไปว่าเหมือนอย่างครั้ง พระเมรุสมเด็จพระเทพศิรินทร) หม่อมฉันจึงจับเอามาจำว่าทำเมื่องานพระเมรุสมเด็จพระเทพศิรินทร แต่ก็มี คำอยู่ด้วย เมื่องานพระศพสมเด็จพระนางสุนันทานั้น ดูเหมือนสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตั้งพระราชหฤทัย ทำตามแบบอย่างครั้งพระศพสมเด็จพระเทพศิรินทรที่มีงเด็ก เพราะเหตุนั้น ขวณให้เห็นว่า ที่โปรดให้ทำกินนรจีน ก็เพราะเหตุอันเดียวกัน

คำที่พรรณนาถึงสัตว์หิมพานต์ก็ดี ป่าหิมพานต์ก็ดี ยกตัวอย่างเช่น ที่พรรณนาในเทศน์มหาชาติ เป็นต้น ล้วน เป็นคำของผู้ที่ไม่เคยเห็นสัตว์และสถานที่ที่พรรณนาทั้งนั้น ฝรั่งเศสที่มาอยู่ในกรุงเทพฯ เคยแต่งหนังสือลงพิมพ์ อธิบายเรื่องอะไรต่าง ๆ หม่อมฉันสังเกตมา ก็ไม่เห็นมีอะไรเป็นแก่นสาร ที่ว่าจะไปอยู่ถ้าในป่าหิมพานต์ ก็ว่าไปตาม เชื่อถือคำของผู้ไม่เคยไปนั่นเอง หม่อมฉันมีเรื่องจะเล่าถวาย เมื่อครั้งหม่อมฉันกลับจากยุโรปมาทางอินเดีย พระยาศิริ ธรรมบริรักษ์ (ทับ) เวลานั้นยังเป็น “นายทับ” มหาดเล็กรับใช้ของหม่อมฉัน ออกไปรับที่เมืองกาลกัตา หม่อมฉันพา ไปเที่ยวถึงเมืองดาซิงที่บนภูเขาหิมลัยด้วย หม่อมฉันบอกว่าที่เรามาอยู่ในป่าหิมพานต์ เมื่อกลับมาถึงกรุงเทพฯ พระยาศิริธรรมฯ ไปหาท่านธรรมทานาจารย์ (จุ่น) วัดสระเกศ ผู้เป็นอาจารย์ท่านถามว่าได้ไปถึงไหน พระยาศิริธรรม บอกว่า “ผมได้ไปถึงบนเขาในป่าหิมพานต์” ถูกท่านเจ้าจุ่นเอ็ดขานใหญ่ว่า ไปเมืองนอกประเดี๋ยวเดียวไปเรียนวิชา โทกกลับมา พระยาศิริธรรมว่าหม่อมฉันได้บอกเองว่าไปถึงป่าหิมพานต์ ท่านยังโกรธว่า “พูดดูราวกับข้าไม่รู้ ป่าหิมพานต์นั้นไปได้แต่เทวดากับฤๅษีสิทธิวิธยาธรที่รู้หาเหิน เอ็งเป็นมนุษย์เดินดินจะไปได้อย่างไร ข้าไม่เชื่อ” พระยาศิริธรรมฯ ก็สิ้นพูด”

นอกจากนี้ ยังมีคำอธิบาย “กิเลน” และ “มังกร” ของพระยาอนุমানราชชน (ยง เสฐียรโกเศศ) ในหนังสือ นิติสารศิลปกร ปีที่ ๓ เล่มที่ ๒ ว่าดังนี้

“กิเลน ถ้าเป็นตัวผู้เรียกว่า ชี ตัวเมีย เรียกว่า หลิน รวมเรียกว่า ชีหลิน เป็นสัตว์ทิพย์ ปรากฏขึ้นเมื่อใด ก็เป็น สวัสดิมงคล เพราะฉะนั้น จึงมักปรากฏตัวเมื่อบ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขหรือมีผู้มิบุญมาเกิด ตามตำราว่า กิเลน ตัวเป็นกวาง หางเป็นงู มีเขาเดียว ไม่บอกว่าหน้าเป็นอย่างไร

ส่วน มังกร ในตำราให้ลักษณะไว้พิสดาร ไม่แพ้สัตว์หิมพานต์ คือ มีศีรษะคล้ายอูฐ เขาคลายกวาง ตาคลาย กระต่าย หูคล้ายงู คอคลายงู ท้องคล้ายหมี เกล็ดคล้ายปลาไหล (ในจำพวกปลาตะเพียน) เล็บคล้ายนกอินทรี อุ้งเล็บคล้ายเสือ เกล็ดมีจำนวน ๘๑ เกล็ด เสียงคล้ายเสียงฆ้อง สองข้างปากมีหนวดเครา ใต้คางมีมุกดา ใต้คอกมี เกล็ดย่อน หายใจเป็นเมฆ บางทีก็แปรเป็นฝนหรือเป็นไฟ (มีภาพประกอบ)”

แม้เมื่อคราวถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ ปิยะเส็ง เอกศก ๑๒๓๑ (พ.ศ. ๒๔๑๒) ก็ยังกล่าวถึงสัตว์ป่าหิมพานต์^(๑)

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อจะทำพระเมรุถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเอกสารเป็นพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระชนม์อยู่โดย

(๑) ดูวารสารศิลปกร ปีที่ ๕ เล่ม ๒ หน้า ๖๗

สวัสดิภาพได้พระราชทานกระแสพระราชดำริ ดำรัสสั่งถึงการพระเมรุพระบรมศพของพระองค์ไว้ว่าดังนี้ “แต่ก่อนมา ถ้าพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตลง ก็ต้องปลูกพระเมรุใหญ่ซึ่งคนไม่เคยเห็นแล้วจะนึกเดาไม่ถูกว่าโตใหญ่เพียงไรเปลืองทั้งแรงงานคนและเปลืองทั้งพระราชทรัพย์ ถ้าจะทำในเวลานี้ก็ดูไม่สมกับการเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง ไม่เป็นเกียรติยศ ยืดยาวไปได้เท่าใด ไม่เป็นประโยชน์แก่คนทั้งปวง กลับเป็นความเดือดร้อน ถ้าเป็นการศพท่านผู้มีพระคุณ หรือผู้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่อันควรจะได้เกียรติยศ ฉันทก็ไม่อาจจะลดทอน ด้วยเกรงว่าคนจะเข้าใจว่า เพราะผู้นั้นประพฤติน่าดี อย่างหนึ่งอย่างใด จึงไม่ทำการศพให้สมเกียรติยศที่ควรจะได้ แต่เมื่อถึงตัวฉันเองแล้ว เห็นว่าไม่มีข้อขัดขวางอันใด เป็นข้อคำที่จะพูดได้ถนัด จึงขอให้ยกเลิกงานพระเมรุใหญ่นั้นเสีย ปลูกแต่ที่เฝ้าพอสมควรในท้องสนามหลวงแล้ว แต่จะเห็นสมควรกันต่อไป” (จากเทศาภิบาล เล่ม ๑๐ แผ่นที่ ๕๙)

อาศัยเหตุนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว เสนาบดีสภา อันมีพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นประธาน จึงได้ทรงจัดการพระเมรุตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ กล่าวคือ พระเมรุขนาดใหญ่ที่ทำตามราชประเพณีมาแต่โบราณกาลนั้นให้ยกเลิก โปรดให้ทำพระเมรุบุษบกขนาดเล็ก ท้องสนามหลวงเป็นที่ถวายพระเพลิง มีเมรุทิศ มีสำสำ มีพระที่นั่งทรงธรรม มีโรงที่พัก และเครื่องสูงราชวัติฉัตร ธงประดับตามพระเกียรติยศ ให้เลิกการฉลองต่าง ๆ จำพวกดอกไม้เพลิง และมหรสพทุกอย่างและไม่ต้องมีการตั้งโรงครัวเลี้ยง เลิกต้นกลีบพฤษภ เปลี่ยนเป็นพระราชทานของแจก การถวายพระเพลิงนั้น เชิญพระโกศพระบรมศพจากพระที่นั่งดุสิต ไปเข้ากระบวนที่หน้าวัดพระเชตุพน เดินกระบวนจากวัดพระเชตุพนมาประดิษฐานพระโกศพระบรมศพไว้ที่พระเมรุท้องสนามหลวง เวลาเย็นถวายพระเพลิง รุ่งขึ้นเวลาเช้าแห่พระบรมอัฐิเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง

เข้าใจว่า เรื่องสัตว์ป่าหิมพานต์ที่จัดทำขึ้นในงานพระเมรุนี้ต้องเลิกทำในคราวนั้น เป็นต้นมา

สมุดภาพเขียน
สมัยกรุงศรีอยุธยา

สำนักหอสมุดแห่งชาติ
กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม